

Dualistisch

Het ziet er naar uit dat we lange tijd rekening moeten houden met een grote werkloosheid. Thans telt Nederland ca. 200.000 geregistreerde werklozen. In werkelijkheid is dat aantal veel groter. Veel werklozen vloeien na verloop van tijd af naar allerlei sociale voorzieningen of laten zich niet meer registreren. Dit laatste treedt vooral op bij gehuwde werkende vrouwen en part-timers. Daarnaast zijn er in vele bedrijven arbeidskrachten aangesteld die om efficiency-redenen eigenlijk zouden moeten worden ontslagen, en worden in een aantal bedrijven tijdelijke werktijdverkortingen ingesteld. Indien we al die geregistreerde en niet-geregistreerde werklozen zouden optellen, zouden we met gemak tot een aantal van een half miljoen werklozen komen.

Wat moeten we tegen de steeds dreigender werkloosheid doen? Er bestaan twee soorten van „oplossingen”. In de eerste plaats kunnen er economische maatregelen worden genomen. We moeten dan de oorzaken van de werkloosheid kennen, evenals een kwantitatieve opsplitsing van de diverse werkloosheidssoorten. In de tweede plaats kunnen we sociale maatregelen nemen om de sociale pijn van de werkloosheid te verzachten. Ik wil het hier over deze laatste maatregelen hebben.

Het verminderen van de pijn zonder het genezen van de ziekte lost veelal niets van het probleem op. Ergo, het gevaar is groot, dat de bevolking verslaafd raakt aan allerlei sociale en economische drugs. Sociale maatregelen moeten daarom aan de voorwaarde voldoen dat ze gemakkelijk op korte termijn kunnen worden afgeschaft. Voldoen de huidige maatregelen aan deze voorwaarde? Veelal niet. De huidige langdurig werkloze vloeit — vooral indien hij niet zo jong meer is — af naar de WAO. Zo iemand komt heel moeilijk weer aan de slag. Het ware beter dat de werkloosheidsverzekeringen gekoppeld zouden zijn aan voorzieningen voor om-, her- en bijscholing.

De laatste tijd worden er ook andere maatregelen gepropageerd, die heel moeilijk of niet terug zijn te draaien. Zo schreeft het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen voortdurend de leerplichtige leeftijd op. Hierdoor wordt het arbeidsaanbod afgeremd, terwijl van de afgestudeerde verwacht mag worden dat hij beter is geschoold. Een nadeel van deze politiek is, dat de jongeren die weinig begaafd zijn een moeilijke jeugd zullen hebben en dat er steeds minder mensen zijn om de nationale produktie op peil te houden. Dit laatste wordt ook bemoeilijkt door verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd en verkorting van de arbeidstijd, eveneens maatregelen die niet kunnen worden teruggedraaid.

Wat zijn de gevolgen van het tot nu toe gevoerde beleid? De Nederlandse bevolking wordt op den duur verdeeld in een groep werkers en een groep niet-werkers. De werkers moeten de gehele bevolking onderhouden. Zij zullen dat met steeds minder zin doen. Daardoor zullen zij de niet-werkers steeds

meer als parasieten gaan beschouwen. Zij klagen er zelfs nu al over dat de niet-werkers lui zijn en de sociale voorzieningen misbruiken. Sommigen gaan zelfs zover dat zij die voorzieningen zien als oorzaak van de steeds groter wordende groep niet-werkers. Maar ook deze laatsten voelen zich niet gelukkig. Zij willen best werken, maar kunnen of mogen niet werken. Daardoor voelen zij zich uitgerangeerd. De maatschappij dreigt zo een dualistische economie te worden.

Dat woord dualistisch is afkomstig uit de ontwikkelings-economie. Vroeger kenden de arme landen een zelfvoorzieningsmaatschappij. De meeste burgers vonden emplooi op de in familieverband georganiseerde boerderijtjes. De welstand was niet groot; velen leefden op het minimumniveau. Iedereen behoorde echter tot een boerenbedrijf, dat (micro-economisch) het werk en de opbrengst daarvan eerlijk verdeelde. Niemand had een volledige dagtaak en de verborgen werkloosheid was dus groot. Toen kwamen de westerlingen. Zij bouwden steden, waar industrie ontstond. Die steden trokken veel verborgen werklozen aan. De gevolgen waren funest. Die verborgen werklozen werden open werklozen. Lang niet iedereen kon namelijk werk in de industrie vinden. De getroffen konden niet terug naar de boerderij, waar zij niet meer werden geaccepteerd. Door de exodus van het platteland daalde de agrarische produktie niet, want het marginale produkt van de arbeid was nul. De blijvers kregen het daardoor iets beter. Zij konden hun minimale consumptie iets vergroten. Aldus ontstond een dualistische economie.

Wij zouden thans een goede les uit dit stukje geschiedenis kunnen trekken. Als er op lange termijn te weinig arbeidsplaatsen zijn, dienen we deze evenwichtig over de gehele bevolking te verdelen. Dat zou bijvoorbeeld kunnen door bedrijven in principe te verbieden mensen te ontslaan. Die bedrijven zouden al het beschikbare werk over hun werknemers moeten verdelen. Dan wordt voorkomen dat een „kleine” groep werklozen de lasten van de economische teruggang moet dragen, terwijl de overblijvenden op de oude voet kunnen voortleven. De bedrijven zouden dus bewust naar verborgen werkloosheid moeten streven.

Een dergelijke politiek is natuurlijk niet gemakkelijk uit te voeren. Een bedrijf dat niet mag ontslaan, komt in financiële nood. De totale werkende bevolking zou dus ook de financiële nood moeten verdelen en niet afschuiven op een groep werklozen, de overheid, of het afzonderlijke bedrijf. Bovendien moet worden voorkomen dat noodzakelijke structureel-economische veranderingen uitblijven. Op het eerste gezicht lijken bovenstaande ideeën nogal wild. Als de groei werkelijk uit de economie is, zullen we deze kant toch op moeten ter voorkoming van een sociaal instabiele dualistische economie.

L. Hoffman

Inhoud

Weekblad van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 67,60 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptakaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam. tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek

Balanced International Growth

Bedrijfs-Economisch Onderzoek

Economisch-Technisch Onderzoek

Vestigingspatronen

Macro-Economisch Onderzoek

Projectstudies Ontwikkelingslanden

Regionaal Onderzoek

Statistisch-Mathematisch Onderzoek

Transport-Economisch Onderzoek

Drs. L. Hoffman: Dualistisch	757
Column	
OESO-prognoses, door Drs. W. Siddré	759
Dr. J. J. van Duijn: De zin van het spreidingsbeleid uit een oogpunt van inflatiebestrijding	760
Boekennieuws	763
Mr. Dr. W. G. Zeylstra: De betekenis van de ontwikkelingshulp voor de minder ontwikkelde landen	764
Prof. Dr. H. Hoefnagels S.J.: Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de groei	768
Energiekroniek	
Indicatieve programmering van de elektriciteitsproductie, door Dr. A. A. de Boer	771
Ingezonden	
Systeemconceptie, door Dr. G. R. Eyzenga, met naschrift van Drs. M. Geersing	774
Boekennieuws	
Drs. T. Tieleman: Management, informatie en informatiemanagement, door Drs. P. van Zuuren	776
Organization for Economic Co-operation and Development: Monetary policy in the United States en monetary policy in France, door Prof. Dr. C. J. Rijnvos	777
Mededeling	778

U kunt zich beter op ESB abonneren dan in strijd met de wet artikelen uit ESB kopiëren.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.
NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

OESO- prognoses

W. Sidde

De OESO publiceert tweemaal per jaar prognoses over de economische ontwikkeling van de 24 lidstaten. Tevens wordt dan de gelegenheid aangegrepen voor een periodieke evaluatie van de economische toestand. Halverwege juli verscheen de 17de *Outlook* met cijfers voor de komende 12 maanden. Van de gepubliceerde ramingen zijn vooral die betreffende de ontwikkeling van de lopende rekening van de betalingsbalansen van de OESO-, OPEC- en de niet-olie-producerende ontwikkelingslanden zeer interessant. Er tekent zich voor de OPEC-landen een rooskleurig beeld af, de OESO-landen hebben een minder plezierige toekomst, terwijl voor de derde categorie het beeld ronduit triest is. De geraamde overschotten op de lopende rekening van de OPEC-landen zijn 82, 60 en 59 miljard dollar in resp. de jaren 1974, 1975 en 1976. Ook werden prognoses opgesteld voor de middellange termijn. Deze prognoses geven aan dat het gecumuleerde surplus op de lopende rekening van de OPEC-landen, van 1974 tot 1980, in de orde van grootte van 200-250 miljard dollar ligt. Ook zou omstreeks 1980 de lopende rekening van de OESO-landen weer in evenwicht zijn. Deze berekeningen werden gemaakt onder de veronderstelling dat de relatieve prijs van olie vanaf heden niet verandert. De doorwerking van de hogere olieprijsen in de kostenstructuur van de lidstaten speelt uiteraard ook een grote rol in de ontwikkeling van de prijzen in de OESO-landen. Daarover nu wat meer.

De eerste zin van de „editorial” van de nieuwste *Economic Outlook* is meteen al het overdenken waard. Gedurende de laatste 6 tot 9 maanden waren in het gehele OESO-gebied de stijgingspercentages van de prijzen gematigder, maar tevens werd in deze periode de sterkste daling van de produktie en de hoogste werkloosheid na de tweede wereldoorlog waargenomen. Er is economisch gezien wel wat gebeurd. Je hoort dan ook wel stemmen opgaan die spreken over een crisis van het systeem. Ook wat ons nog te wachten staat is niet onverdeeld gunstig. De OESO-deskundigen voorspellen een matig herstel van de produktie in de komende 12 maanden, maar de werkloosheids-situatie zal echter nauwelijks verbeteren: er blijven rond de 25 miljoen werklozen in de niet-communistische geïndustrialiseerde wereld. De vraag of er momenteel inder-

daad sprake is van een crisis van het systeem laat ik thans rusten. Ik wil nu slechts de aandacht vragen voor een aantal passages uit het rapport die betrekking hebben op inflatie en het beleid gericht op het bestrijden van inflatie. Ik geloof dat er hier en daar in de „editorial” passages voorkomen, die niet zo helder zijn geformuleerd als juist in een voorwoord van een dergelijk stuk mag worden verwacht.

Ik grijp nogmaals terug op de eerste alinea van het rapport. Voor de komende 12 maanden wordt een matig herstel van de produktie aangekondigd. Het stijgingspercentage van de prijzen zou daardoor ook wat gematigder kunnen zijn. Zo zouden de prijzen van de consumptiegoederen met slechts 8% behoeven te stijgen; dit gemiddelde voor de 7 belangrijkste landen zegt ons echter niet zoveel omdat de spreiding hierom heen zeer groot is: voor Engeland verwacht men voor de tweede helft van dit jaar 23% en voor Duitsland en Amerika iets minder dan 6%. Toch wordt in (de eerste alinea van) het rapport nogal veel aandacht besteed aan de genoemde 8%. Zo staat er te lezen dat landen niet langer zullen gedogen dat de produktie en de werkgelegenheid nog verder zullen inkrimpen. Landen staan klaar om stimulerende maatregelen te nemen. *Policymakers*, daarentegen, blijven zich bewust van de blijvende hoge inflatievoet. Zij zullen zich ervoor willen hoeden om niet opnieuw de fouten te maken die bij de vorige hausse werden gemaakt. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld dat de *policymakers* in Parijs zeer beducht zijn voor een al te inflatoir beleid. Ik zal een passage uit het rapport lichten, waaruit moge blijken dat in ieder geval de Parijse *policymakers* voor inflatie beducht zijn. Zij manen al snel aan tot voorzichtigheid.

In de komende maanden zal, vol-

gens de OESO-deskundigen, zelfs nog een verslechtering van de werkloosheids-situatie optreden. Eerst halverwege 1976 is er enige kans op een reductie in de werkloosheid. Ik citeer (blz. 8; cursivering niet in het origineel): „Dit is waarschijnlijk *onvermijdelijk* in de huidige omstandigheden, en het zou waarschijnlijk verkeerd zijn te proberen de OESO-economieën te dwingen sneller te marcheren dan is voorzien in de huidige voorspellingen in de hoop langs die weg de terugkeer naar een situatie met een hoge graad van werkgelegenheid te bespoedigen”. Uit deze passage blijkt dat men in Parijs eerder voor wat meer werkloosheid dan voor wat meer inflatie kiest.

Op enkele plaatsen in het rapport kwam ik beweringen tegen die misschien uitvoeriger toegelicht hadden kunnen worden. Men voorspelt voor de komende 12 maanden prijsstijgingen in de orde van grootte van 8%. Dit is het gemiddelde van de 7 grootste landen. Deze verbetering is volgens de samenstellers een kortetermijneffect van de huidige recessie. Het nieuwe plateau van 8%, hoewel enkele percentagepunten lager dan in 1974, is echter nog steeds tweemaal zo hoog als de vroegere gemiddelde inflatievoet op lange termijn. Het gemiddelde van 8% correspondeert waarschijnlijk met stijgingspercentages tussen de 5 en 7 van de drie grootste lidstaten, te weten Amerika, Duitsland en Japan. Voor deze drie landen zou de inflatievoet alleen stabiliseren op het niveau van 5 à 7%, gedurende de komende 3 à 4 jaar, als de fasen van hervatte groei gepaard gaan met het tolereren van wat „slack”. Deze „slack” wordt in de „editorial” vertaald in termen van werkloosheid. Het niveau van de werkloosheid zou „somewhat above” het structurele/frictie-niveau van de werkloosheid moeten liggen. Het treft mij dat de samenstellers het aandurven om een vrij precieze bewering te doen over het stabiliseren van de inflatievoet in een bepaalde periode bij een zo weinig precieze omschrijving van het daarvoor kennelijk nodige niveau van de werkloosheid. Het rapport zegt ons immers niets over de hoogte van de structurele (en frictie-) werkloosheid. Voorts weten wij niet welk aantal werklozen wij ons bij „somewhat above” moeten voorstellen om een naar de range van 5 tot 7% convergerende inflatievoet te krijgen binnen de genoemde periode in Amerika, Duitsland en Japan. Wat daar gebeurt, is ook voor ons land van groot belang. De prijsontwikkeling in die landen is één van de belangrijkste parameters voor ons land.

W. Sidde

De zin van het spreidingsbeleid uit een oogpunt van inflatiebestrijding

DR. J. J. VAN DUIJN*

Een van de argumenten, die tot voor kort in de verdediging van het in Nederland gevoerde spreidingsbeleid steeds centraal hebben gestaan, is de vermeende inflatiebevorderende spanning op de westelijke arbeidsmarkten: het Westen zou een „haard van inflatie” zijn. Voor zover het in het kader van dit spreidingsbeleid specifiek gaat om de spreiding van rijksdiensten vanuit Den Haag, gaat het arbeidsmarktargument op dit moment niet meer op 1). Het spreidingsbeleid omvat echter meer dan alleen de spreiding van rijksdiensten; bovendien omvat het Westen meer dan alleen de Haagse agglomeratie. Enig inzicht omtrent de inflatiebevorderende werking van de westelijke arbeidsmarkten is daarom toch wel gewenst.

Regionale Phillips-curven

Het is niet eenvoudig om de hypothese van het Westen als inflatiemaker te toetsen. Idealiter zou men dienen te beschikken over regionale Phillips-curven, die aangeven hoe op de verschillende arbeidsmarkten de „trade-offs” zijn tussen loonvoetverandering en werkloosheidspercentage. Deze Phillips-curven zouden kunnen laten zien hoe aan de arbeidsmarktsituatie gerelateerde loonvoetveranderingen van regio tot regio verschillen bij de bestaande regionale verdeling van vraag naar en aanbod van arbeid.

Deze, direct te schatten, regionale Phillips-curven bestaan niet voor Nederland. In de eerste plaats niet omdat wij niet over adequate statistieken beschikken, die de feitelijke loonontwikkeling op regionaal niveau van jaar tot jaar geven 2). In de tweede plaats niet omdat in Nederland de loononderhandelingen op nationaal, en niet op regionaal niveau plaatsvinden. De loonvoetverandering in Groningen wordt niet bepaald door de arbeidsmarktsituatie in Groningen. Voor zover de feitelijke loonontwikkelingen van regio tot regio verschillen, zullen die verschillen meer bepaald worden door verschillen in de samenstelling naar sectoren, dan door regionale verschillen in spanningen op de arbeidsmarkt. Deze laatste verschillen zouden tot uitdrukking kunnen komen in verschillen in „wage drift” (incidentele loonstijgingen bijv. als gevolg van overwerk). Een onderzoek naar de betekenis van deze incidentele componenten per regio vormt in feite het enige aanknopingspunt om te komen tot directe schatting van „Phillips-trade-offs”.

Aggregatiehypothese en loonverspreidingshypothese

Er bestaan echter ook indirecte benaderingen. Met deze indirecte schatting van regionale Phillips-relaties en hun beleidsimplicaties houdt dit artikel zich bezig. Voor daarmee aangevraagd wordt, is het noodzakelijk om twee hypothesen, die in de literatuur rond de Phillips-curven bekendheid hebben gekregen, te introduceren. Dit zijn de aggregatiehypothese en de loonverspreidingshypothese. De eerste stelt dat een vermindering van de verschillen in de vraag naar arbeid tussen regionale arbeidsmarkten de nationale loonvoetverandering zou kunnen reduceren bij elk gegeven niveau van de geaggregeerde vraag. In feite gelooft de Nederlandse regering in de juistheid van de aggregatiehypothese door o.a.

inflatievermindering als argument voor het spreidingsbeleid aan te voeren.

Nu zou bij regionaal bepaalde loonvoetveranderingen de nationale loonvoetverandering gezien kunnen worden als een gewogen gemiddelde loonvoetverandering. In de Nederlandse context lijkt het redelijker te veronderstellen dat de nationale loonvoetverandering, voor zover die bepaald wordt door de arbeidsmarktsituatie, het meest beïnvloed wordt door die regionale arbeidsmarkten, waar de spanning tussen vraag en aanbod het grootst is. In het wegingsproces tellen alleen de meest krappe arbeidsmarkten mee. De inflatoire impulsen daar leiden, bijv. via het mechanisme van nationale loononderhandelingen, tot even grote loonstijgingen in regio's met minder krappe arbeidsmarkten. Deze laatste hypothese staat bekend als de loonverspreidings (wage spread) hypothese.

De uitdrukking „inflatiehaard” voor de westelijke provincies suggereert dat voor Nederland ook de loonverspreidingshypothese zou gelden. Indien ze juist zijn, leiden beide hypothesen tot eenzelfde anti-inflatie-recept: verplaats arbeidsplaatsen van de westelijke provincies naar het Noorden en Zuiden. Volgens de aggregatiehypothese zal vermindering van de verschillen in krapte op de regionale arbeidsmarkten de nationale loonvoetverandering omlaag brengen. Volgens de loonverspreidingshypothese zullen de impulsen, die van de meest krappe arbeidsmarkten uitgaan, minder sterk worden omdat de spanning op die arbeidsmarkten vermindert.

Toetsing

Enige empirische steun voor de loonverspreidingshypothese zou gevonden kunnen worden indien in een eenvoudige

* Interfaculteit Bedrijfskunde, Delft. De auteur dankt W. E. Velding voor zijn bijdragen aan de totstandkoming van dit artikel.

1) Zie *Uitvoering van het beleid met betrekking tot de spreiding van rijksdiensten*, Tweede Kamer, zitting 1974-1975, 12 831, nr. 7.

2) Voor Engeland bestaan die statistieken wel. Dit heeft geleid tot het schatten van regionale Phillips-curven, bijv. in A. P. Thirlwall, *Regional Phillips curves*, *Bulletin of the Oxford University Institute of Economics and Statistics*, 32, no. 1, 1970.

„augmented” Phillips relatie als bijv.

$$\dot{w} = a_0 + a_1 \dot{p} + a_2 \dot{h} + a_3 u^{-1} \quad (1)$$

(\dot{w} = procentuele verandering in de loonsom per werknemer; \dot{p} = procentuele verandering in het prijspeil van consumptiegoederen; \dot{h} = procentuele verandering in de arbeidsproductiviteit; u = werkloosheidspercentage).

in plaats van het nationaal werkloosheidspercentage dat van (een van) de westelijke provincies wordt opgenomen als verklarende variabele, en de „fit” (aanmerkelijk) zou verbeteren. Nu blijkt inderdaad dat schatting van de coëfficiënten van (1) voor 1951-1971 met u^{-1} (Zuid-Holland) in plaats van u^{-1} (Nederland) een betere „fit” geeft in termen van zowel de standaardfouten van de regressiecoëfficiënten, als \bar{R}^2 , als de Durbin-Watson-coëfficiënt. Deze verbetering op alle fronten geldt alleen voor u -invers van Zuid-Holland 3). Men zou hier enige ondersteuning uit kunnen halen voor de hypothese dat Zuid-Holland als „wage leader” fungeert, d.w.z. dat de nationale loonvoetverandering mede bepaald wordt door de arbeidsmarktsituatie in Zuid-Holland, meer dan door de gemiddelde Nederlandse arbeidsmarktsituatie.

De Lipsey-Hansen-afleiding van de Phillips-curve

De validiteit van de aggregatiehypothese voor Nederland zou getoetst kunnen worden via de indirecte benadering, waarover eerder werd gesproken. Bedoeld is de Lipsey-Hansen-benadering 4), waarbij de Phillips-curve gezien wordt als het resultaat van de interactie tussen een reactiefunctie

$$\dot{w} = k E \quad (E = \text{excess demand}) \quad (2)$$

en een transformatie tussen „excess demand” en werkloosheidsvoet

$$u = u(E) \quad (3)$$

Indien excess demand gemeten wordt als het verschil tussen het percentage openstaande aanvragen, v , en het werkloosheidspercentage:

$$E = v - u \quad (4)$$

en bovendien de volgende relatie tussen u en v wordt verondersteld:

$$u = u_0 + hv^{-1} \quad (5)$$

dan resulteert als Phillips-curve:

$$\dot{w} = kh(u_0 - u)^{-1} - ku \quad (6)$$

Relatie (5) is een modificatie op de bekende, door Dow en Dicks-Mireaux 5) gepostuleerde, rechthoekig hyperbolische relatie

$$u = hv^{-1} \quad (7)$$

waarin \sqrt{h} de z.g. „maladjustment degree” meet 6).

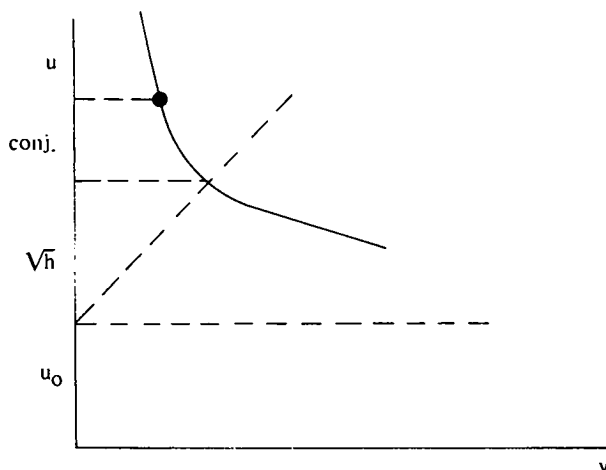
Het aantrekkelijke van (5) is, dat deze relatie enigszins aansluit op een onderscheid, dat ook gemaakt is in de *Nota inzake de werkgelegenheid*. Bedoeld wordt het onderscheid tussen:

- structuurwerkloosheid, die een gevolg is van kwalitatieve discrepanties tussen vraag en aanbod van arbeid, en
- structuurwerkloosheid, die verband houdt met een kwantitatief tekort aan arbeidsplaatsen 7).

Men zou nu kunnen zeggen dat a gemeten wordt door de „maladjustment degree”, \sqrt{h} , terwijl b benaderd wordt door de constante term u_0 in (5). De in deze zienswijze resterende werkloosheid ($u - u_0 - \sqrt{h}$) is conjunctureel van aard (zie grafiek 1).

Omdat gegevens over u en v wel voor de Nederlandse regio's (lees: provincies) bekend zijn, zelfs op maandelijkse basis en voor het seizoen gecorrigeerd, kunnen Phillips-curven als (6) geschat worden voor regionaal Nederland, door eerst de parameters u_0 en h uit (5) te schatten. Nu is het gebruik van u - en v -statistieken niet zonder bezwaren. Onlangs is in *ESB* nog eens gewezen op de onderschatting van de werkelijke vacatures door de geregistreerde vacatures en op de verschuivingen in de werkloosheidsregistratie, die het resultaat zijn van verandering in de wetgeving 8). Dit zijn zonder twijfel serieuze bezwaren. Er zijn echter geen alternatieve tijdreeksen voorhanden, noch bestaan er schattingen van de mate van onderschatting, waarmee bijv. de vacaturestatistieken behept zijn. We zullen in dit geval moeten roeien met de riemen die we hebben.

Grafiek 1. De relatie tussen u en v

Schattingen van de parameters u_0 en h voor de elf Nederlandse provincies voor de periode 1969 I - 1973 IV (kwartaalgegevens, voor het seizoen gecorrigeerd) staan weergegeven in tabel I. Elders zijn u_0 en h ook geschat voor de perioden 1956 I - 1962 IV en 1963 I - 1968 IV, dit om te zien in hoeverre de beide vormen van structurele werkloosheid zich

3) Voor volledige resultaten, zie J. J. van Duijn, *Inflation, unemployment and regional economic policy*, Rapport Interfaculteit Bedrijfskunde, 1975.

4) R. G. Lipsey, The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the U.K., 1862-1957: a further analysis, *Economica*, 27, februari 1960, en B. Hansen, Excess demand, unemployment, vacancies and wages, *Quarterly Journal of Economics*, 44, februari 1970.

5) J. C. R. Dow en L. A. Dicks-Mireaux, The excess demand for labour, a study of conditions in Great Britain, 1946-1956, *Oxford Economic Papers*, 10, februari 1958.

6) In *ESB* van 14 mei 1975 stelt Dr. A. C. van Wickeren dat in de wetenschappelijke analyse eerst de theorie dient te worden geleverd, die de relatie tussen u en v verklaart (A. C. van Wickeren, Enkele gedachten over de (analyse van de) arbeidsmarkt, *ESB*, 14 mei 1975). Die theorie is dus geleverd door Lipsey en Hansen, en de hyperbolische relatie tussen u en v is onderbouwd. Anders is het gesteld met de door F. J. Clavaux geschatte relatie: $\log u = a_0 - a_1 v$ (F. J. Clavaux, Enkele kwantitatieve aspecten van de Nederlandse werkloosheid, *ESB*, 8 januari 1975). Deze vergelijking suggereert een vaste verhouding tussen procentuele veranderingen in u en absolute veranderingen in v . Het zal niet eenvoudig zijn die relatie theoretisch te onderbouwen.

7) *Nota inzake de werkgelegenheid*, februari 1975, Tweede Kamer, zitting 1974-75, 13318, blz. 16-17.

8) B. L. de Groot, Kwantificering van werkloosheidscomponenten, *ESB*, no. 2990, 19 februari 1975.

in deze naoorlogse perioden hadden ontwikkeld 9). Het beeld wat daaruit ontstaat is dat van een daling van u_0 tussen 1e en 2e subperiode, gevolgd door een stijging in 1969-1973 t.o.v. 1963-1968. Wanneer de coëfficiënten voor de gehele periode 1956-1973 worden geschat, dan vertonen de residuen het beeld van een parabolische trend 10).

Tabel 1. De relatie tussen u en v , Nederlandse provincies, 1969 I - 1973 IV

	u_0	h	\sqrt{h}	\bar{R}^2	D.W.
Groningen	1,10	3,80	1,95	0,740	1,09
Friesland	1,26	3,44	1,85	0,748	1,24
Drenthe	2,68	2,22	1,49	0,573	0,73
Overijssel	0,52	4,61	2,15	0,960	1,12
Gelderland	-0,57*	5,39	2,32	0,797	0,97
Utrecht	-0,36*	4,31	2,07	0,726	0,44
Noord-Holland	-0,10*	3,35	1,83	0,904	1,34
Zuid-Holland	-0,44	4,92	2,22	0,903	0,96
Zeeland	0,51*	5,02	2,24	0,823	1,02
Noord-Brabant	0,41	4,86	2,20	0,878	1,26
Limburg	0,29*	4,84	2,20	0,699	0,51
Nederland	-0,02*	4,56	2,13	0,941	1,11

De met * gemerkte coëfficiënten verschillen niet significant van 0 (5% significantie-niveau).

Het verloop van de kwalitatieve discrepanties over de tijd is wat minder uniform. Die in het Noorden dalen, terwijl de „maladjustment degrees” voor het Westen globaal gesproken stijgen. Zoals tabel 1 laat zien zijn de „maladjustment degrees” voor 1969-1973 in het Noorden lager dan elders. Dit zou kunnen wijzen op een minder gediversificeerde arbeidsmarkt; gezien de waarden van u_0 lijkt het probleem van de noordelijke provincies meer te bestaan uit een absoluut tekort aan arbeidsplaatsen dan uit een discrepantie tussen vraag en aanbod in kwalitatieve zin.

Overigens zijn de resultaten, zoals weergegeven in tabel 1, verre van ideaal. Zo indiceren de D.W.-waarden positieve autocorrelatie tussen de residuen voor vrijwel alle provincies. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de eerdergenoemde gebreken, die kleven aan de gehanteerde statistische reeksen. De scatter-diagrammen suggereren echter ook wel een snelle stijging van u_0 gedurende de periode 1969-1973. In ieder geval zijn de „fits” van de eerste twee subperioden over het algemeen beter dan de hier weergegeven.

De „trade-off” tussen werkloosheid en looninflatie

Zoals eerder aangegeven, kunnen met behulp van de geschatte waarden van u_0 en h regionale Phillips-curven worden afgeleid. Daarin resteert alleen k als onbekende parameter. Daarover later meer. Door nu actuele waarden van u in te vullen, kan een beeld verkregen worden van de regionale loonvoetveranderingen, welke zouden resulteren op grond van de arbeidsmarktsituatie in de betreffende regio's. Deze loonvoetveranderingen, alsmede de bij iedere regionale u behorende „trade-off” tussen werkloosheid en looninflatie ($d\hat{w}/du$), staan weergegeven in tabel 2. De uitkomsten in deze tabel stemmen wel overeen met wat men a priori zou verwachten: bij een k , die op theoretische gronden nimmer negatief zal zijn, zijn de loonvoetveranderingen het hoogst in het Westen, en het laagst in het Noorden en Limburg. Evenzo geldt, dat de „trade-offs”— het scherpst zijn in het Westen en het minst scherp in het Noorden en Zuiden. Opvallend is dat op grond van deze parameters bij de in 1974 geldende werkloosheidspercentages nergens een positieve \hat{w} resulteert 11).

Uiteraard hebben de in tabel 2 weergegeven uitkomsten slechts een relatieve betekenis, indien de grootte van de reactie-coëfficiënt k niet bekend is. Nu kan, voor Nederland als geheel althans, een directe schatting van k verkregen worden door in vgl. (1) de term u^{-1} te vervangen door $k(v-u)$. Deze schatting van een gemodificeerde vgl. (1) levert een

$k = 0,86$ op 12). Onder de additionele veronderstelling dat deze k voor alle regio's geldt, kan tabel 2 een beeld geven van de orde van grootte van loonvoetveranderingen op basis van regionale Phillips-curven 13).

Tabel 2. Loonvoetveranderingen op basis van indirect geschatte Phillips-curven, Nederlandse provincies, 1974

	u (1974)	\hat{w}	$d\hat{w}/du$
Groningen	5,1	-4,15k	-1,24k
Friesland	5,3	-4,45k	-1,21k
Drenthe	7,1	-6,60k	-1,11k
Overijssel	4,2	-2,95k	-1,34k
Gelderland	3,6	-2,31k	-1,31k
Utrecht	1,9	0,00k	-1,84k
Noord-Holland	2,5	-1,21k	-1,50k
Zuid-Holland	2,5	-0,83k	-1,57k
Zeeland	3,7	-2,13k	-1,49k
Noord-Brabant	4,8	-3,69k	-1,25k
Limburg	5,5	-4,57k	-1,18k

In de gedachtengang van de loonverspreidingshypothese fungeren de westelijke provincies, en dan met name Utrecht en Zuid-Holland, als „wage leaders” 14). Van deze provincies zou de nationale loonvoetverandering de sterkste impulsen ontvangen. Het is echter duidelijk dat die impulsen geringer zouden kunnen zijn bij andere verdelingen van de nationale werkloosheid dan welke in 1974 bestond.

Spreiding ter vermindering van looninflatie

Een optimale verdeling van de gegeven nationale werkloosheid, welke in 1974 gemiddeld 3,5% bedroeg, is die waarbij $\hat{w}_i = \hat{w}_j$ (alle i, j). Dan immers geldt dat er geen „wage leader” meer is en er van alle provincies gelijke, doch minder sterke impulsen uitgaan. Bij die verdeling, welke weergegeven is in tabel 3, is de looninflatie als gevolg van de arbeidsmarktsituatie, minimaal. Zoals te verwachten viel, zijn de werkloosheidspercentages in de westelijke provincies ook in de optimale verdeling nog lager dan elders, al zijn de verschillen niet groot. Dit hangt samen met de structuurwerkloosheid in kwantitatieve zin, die daar lager is dan in de overige provincies.

Echter, om die optimale verdeling te bereiken, zou het aantal werklozen in de westelijke provincies met 20.000 moeten toenemen. Men zou dit kunnen interpreteren als een verlies van 20.000 arbeidsplaatsen in het Westen, ten gunste van het Noorden en Oosten (9.000) en het Zuiden (11.000). Dit is een bijzonder hoge prijs, als men kijkt naar de vermindering in looninflatie, die het gevolg van deze verschuiving zou zijn. Bij de verdeling van tabel 3 zou van alle provincies een looninflatie-impuls van -2,20k uitgaan, een daling van 2,20k ten opzichte van die van de wage leader in tabel 2, de provin-

9) J. J. van Duijn, op. cit.

10) Vgl. Centraal Planbureau, *Macro economische verkenning 1975*, september 1974, blz. 84-85.

11) Invulling van de gemiddelde werkloosheidspercentages van 1973 levert alleen voor Utrecht een positieve \hat{w} op.

12) Gebruikmakend van de jaarcijfers van de periode 1953-1972, luidt de volledige vergelijking:

$$\hat{w} = 2,19 + 1,10p + 0,46h + 0,86(v-u),$$

$$(2,86) \quad (9,06) \quad (3,68) \quad (4,58)$$

$$\bar{R}^2 = 0,870, \text{ D.W.} = 2,31 \text{ (t-waarden tussen haakjes).}$$

13) Deze veronderstelling is mogelijk te stringent, maar het alternatief is niet voorhanden. Zie G. C. Archibald, R. Kemmis en J. W. Perkins, *Labour demand, unemployment and the Phillips curve*, in D. Laidler and D. L. Purdy, (eds.), *Inflation and labour markets*, Manchester University Press, 1974.

14) Een overduidelijk gebrek van de provincie-benadering is dat homogener arbeidsmarkten als bijvoorbeeld die van Rijnmond niet herkend worden. Dit maakt de provincie Utrecht in de rangorde van tabel 2 tot „wage leader”, terwijl de situatie in Rijnmond waarschijnlijk meer bepalend is voor de nationale loonvoetverandering.

cie Utrecht. In het licht van wat eerder ten aanzien van de waarde van k gesteld werd, lijkt het aannemelijk om te veronderstellen dat in de huidige situatie (het gemiddeld werkloosheidspercentage zal in 1975, naar het CPB verwacht, 4,6% zijn) de winst van een dergelijke reallocatie van arbeidsplaatsen hoogstens 2% looninflatie per jaar zal zijn. Bij een betere verdeling van arbeidsplaatsen zou de macro Phillips-curve dus naar links verschuiven, d.w.z. de aggregatie-hypothese zou voor Nederland ook opgaan: verminderde

Tabel 3. Werkloosheidsverdeling, waarbij \hat{w} minimaal is, 1974

	u (1974)	u*(1974)	u*-u	U*-U	\hat{w}^*
Groningen	5,1	3,68	-1,42	-2.200	
Friesland	5,3	3,64	-1,66	-2.500	
Drenthe	7,1	3,95	-3,15	-2.500	
Overijssel	4,2	3,67	-0,53	-1.400	
Gelderland	3,6	3,52	-0,08	- 200	
Utrecht	1,9	3,36	+1,46	+3.600	
Noord-Holland	2,5	3,21	+0,71	+6.000	
Zuid-Holland	2,5	3,46	+0,96	+10.000	
Zeeland	3,7	3,75	+0,05	+ 100	
Noord-Brabant	4,8	3,69	-1,11	-5.700	
Limburg	5,5	3,65	-1,85	-5.100	
Nederland	3,5	3,5	—	0	-2,20k

Toelichting:

u*: werkloosheidspercentage, waarbij $\hat{w}_i = \hat{w}_j = \hat{w}$, alle i, j .

U*-U: verschil tussen \hat{w} -minimaliserend en werkelijk aantal werklozen.

looninflatie bij vermindering van de spreiding in de vraag naar arbeid.

Het offer voor een dergelijke vermindering lijkt onaanvaardbaar hoog, als men ziet met welke kosten en moeite de uitvoering van de spreidingsplannen van de regering gepaard gaan. En die behelzen in de eerste fase nog slechts 6.500 arbeidsplaatsen. Daarbij moet men dan nog bedenken, dat de in tabel 3 gegeven aantallen arbeidsplaatsen in feite een onderschatting vormen. Dat komt omdat in de berekeningen uitgegaan is van bewegingen langs de Phillips-curven, bij gelijkblijvende u_0 . Enige stijging van u_0 in het Westen en dalingen elders zal echter als gevolg van een reallocatie niet uitblijven. Het gevolg daarvan is dat in een optimale oplossing het aantal te spreiden arbeidsplaatsen groter zal zijn.

Het behoeft geen betoog dat de bovenstaande berekeningen niet direct een ondersteuning vormen voor de spreidingsplannen van de regering, althans niet waar het gaat om de doelmatigheid van het spreidingsbeleid uit een oogpunt van inflatiebestrijding: 20.000 arbeidsplaatsen is een bijzonder hoge prijs voor 2% looninflatievermindering. Waarschijnlijk zou een spreidingsbeleid wat dat betreft effectiever kunnen zijn in situaties met vraagoverschotten op de regionale arbeidsmarkten en daarmee gepaard gaande werkloosheidspercentages van 2 en lager. Voor de nabije toekomst zullen we echter moeten rekenen met heel wat hogere werkloosheidspercentages.

J. J. van Duijn

Boeken nieuws

S. Korteweg en F. A. G. Keesing: **Het moderne geldwezen**. Deel I, Macro-economische uitgangspunten, 13e druk, 200 blz., f. 24,50; Deel II, De techniek van het betalingsverkeer, 13e druk, 377 blz., f. 36,50; N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1974.

In 1945 verscheen de eerste druk van *Het moderne geldwezen*. Sindsdien is er veel aan het boek veranderd. De grootste verandering trad op bij de 12e druk, toen het boek gesplitst werd in vier op zich zelf staande en los verkrijgbare boeken. Bovendien was de inhoud drastisch gewijzigd door de oorspronkelijke twee schrijvers te zamen met Dr. H. de Haan (thans hoogleraar), Dr. S. K. Kuipers en Drs. J. K. T. Postma. Deze 12e druk kreeg een gunstige kritiek in *ESB* van 20 december 1972, in de rubriek „Geld- en kapitaalmarkt”, van Drs. A. D. de Jong. Deze eindigde zijn bespreking met de volgende woorden: „De inhoud is nu weer „up to date”, maar zal voortdurend om herziening vragen, ook al gezien het gebruik als leerboek. De splitsing van de veelomvattende stof in een viertal aparte delen komt tegemoet aan het idee van „elck wat wils”. Het boek als geheel heeft door de vaak overstelpende volle-

digheid ook een belangrijke functie als naslagwerk”.

Inmiddels verscheen de 13e druk van de eerste twee delen, die zoals te verwachten was, t.a.v. de vorige druk zijn aangevuld en herzien. De tweede auteur, F. A. G. Keesing, heeft de verschijning niet mogen meemaken. Hij overleed op 18 oktober 1972. Prof. Korteweg schreef naar aanleiding hiervan voor beide delen een valedictum.

In deel I blijkt een nieuw hoofdstuk te zijn toegevoegd over „Macro-economische onevenwichtigheden”. Daarin wordt aandacht geschonken aan het conjunctuurverschijnsel en de inflatie. Daarbij wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de productiefactoren in hun aanwending complementair zijn, in plaats van volledig substitueerbaar zoals in de meeste leerboeken. De overige wijzigingen betreffen beschrijvingen en herplaatsingen van bepaalde onderdelen.

Deel II is ingrijpender gewijzigd. Ten opzichte van de vorige druk is in het begin de voorbereiding vervallen. De inhoud daarvan is nu opgenomen in een nieuwe paragraaf die enkele algemene economische begrippen behandelt om het boek onafhankelijker te maken van deel I. Ten aanzien van het stelsel

van Bretton Woods worden de wijzigingen sinds 1968 beschreven. De grootste wijzigingen betreffen het oude hoofdstuk VII dat is uiteengevallen in twee nieuwe hoofdstukken VIII en IX. De auteurs beogen daarmee de volgende drie onderwerpen beter tot hun recht te doen komen: 1. de begrippen sleutelvaluta, internationaal geld en wereldgeld; 2. de saldi van de betalingsbalans; 3. het internationale kapitaalverkeer.

Beide delen bevatten de volgende hoofdstukken (bij hoofdstuk 5 begint deel II):

1. Enkele prolegomena van de economische wetenschap;
2. De nationale rekeningen en de economische kringloop;
3. Het bestedingsevenwicht;
4. Macro-economische onevenwichtigheden;
5. De bestanddelen van de geldomloop;
6. De techniek der geldvoorziening;
7. De middelen van de monetaire politiek;
8. De internationale betalingen;
9. Kapitaalverkeer en betalingsbalans;
10. Glorie en verval van de gouden standaard;
11. Opkomst en ondergang van het stelsel van Bretton Woods.

Daarnaast bevat deel I bijlagen, w.o. één over de soorten van werkloosheid en deel II bevat bijlagen over o.a. de ontwikkeling van de geldstelsels in Nederland, België, Engeland en de Verenigde Staten. In het najaar van 1975 verschijnen herdrukken van de delen III (Geldtheorie) en IV (Geldpolitiek).

L.H.

De betekenis van de ontwikkelingshulp voor de minder ontwikkelde landen

MR. DR. W. G. ZEYLSTRA

In dit artikel geeft Mr. Dr. W. G. Zeylstra, ambassadeur te Lagos (Nigeria) zijn visie over ontwikkelingshulp, zoals deze in zijn proefschrift Aid or development, the relevance of development aid to problems of developing countries naar voren komt. De auteur beschrijft de historische ontwikkeling van het karakter van ontwikkelingshulp en schenkt aandacht aan de positivistische ontwikkelingshulptheorie, die z.i. aan de wezenlijke problemen in de Derde Wereld voorbijgaat. Het op deze theorie stoelende officiële hulpbeleid heeft daardoor uiteindelijk meer kwaad dan goed gedaan. Tot slot wordt aandacht besteed aan de vraag waarom ondanks de teleurstellende resultaten toch aan de uitgangspunten van het hulpconcept werd vastgehouden.

Sommige reacties in de pers op de veronderstelde inhoud van mijn proefschrift 1) hebben, vrees ik, hier en daar tot misverstand geleid ten aanzien van wat ik daarin bedoel te zeggen. Ik ben daarom dankbaar voor de mij door de redactie van *ESB* geboden gelegenheid om de in dat proefschrift (ps.) tot uitdrukking gebrachte visie nog eens kort te formuleren.

Machtspolitiek karakter

Van huis uit is ontwikkelingshulp een politiek concept. Het berust op de erkenning dat internationale hulp instrumentaal kan zijn voor het bereiken van nationale doeleinden van het helpende land, op identificatie dus van het nationale belang met dat van het ontvangende land. Het altruïstische element, de internationale solidariteitsgedachte die in het concept besloten ligt, hing oorspronkelijk samen met de tegen het einde van de tweede wereldoorlog in kringen van de westelijke geallieerden ontwakende behoefte om aan de offers die de oorlog had gevergd een positieve zin toe te kennen. Ontwikkelingshulp ontstond niet als antwoord op specifieke behoeften van om hulp verzoekende landen, maar vanuit een innerlijke behoefte in de gevende landen. Als de landen die om hulp verlegen waren hun belangen niet, of maar tot zekere hoogte identiek beschouwden aan die van het donorland, konden zij zich slechts veroorloven daarvan blijk te geven voor zover het donorland daartoe gelegenheid bood. Ontwikkelingshulp geeft uitdrukking aan een machtsverhouding tussen partijen van on-

gelijke kracht. Het is een gehumaniseerde vorm van machtspolitiek.

De eerste jaren na de oorlog schiep het machtspolitieke karakter van ontwikkelingshulp weinig problemen. De enige donor waren de Verenigde Staten. De veronderstelde solidariteit reikte aanvankelijk niet verder dan de kring van naties die in de oorlog met de Amerikanen schouder aan schouder hadden gestaan. Identificatie van het Europese met het Amerikaanse belang bracht voor Europa uitzicht mee op geleidelijke benadering van het Amerikaanse levenspeil. Na de ontberingen van de oorlog was dat vooruitzicht niet onwelkom. Met de welvaart nam evenwel in Europa de aandacht toe voor divergentie tussen de eigen en Amerikaanse belangen. De huidige ambivalente gevoelens jegens de NAVO — het orgaan waarin het militaire restant van de Amerikaanse hulp aan Europa is ingebouwd — die ook in Nederland waarneembaar zijn, vertonen frappante gelijkennis met de gangbare reactie op ontwikkelingshulp in de Derde Wereld. De overeenkomst is des te pikanter voor wie zich bewust is dat welvaart veiligheid impliceert.

Vanaf het midden der jaren vijftig toen de overige industrielanden zich als donors naast de Verenigde Staten schaarden en ontwikkelingshulp vooral werd gericht op de Derde Wereld is er veel veranderd. Het naoorlogse idealisme bleek mettertijd niet bestand tegen zulke ontvucherende ervaringen als de breuk tussen Oost en West. Als ideologische drijfveer tot ontwikkelingshulp maakte dat idealisme plaats voor een zakelijk optimisme, steunend op onbegrensd vertrouwen in het vermogen van de mens om de maatschappij naar zijn wil te veranderen. Onder invloed van de revolutionaire ontwikkeling van de technologie die tijdens de oorlog had ingezet, kwam men tot de overtuiging dat kennis als produktiefactor het vermogen om te produceren oneindig doet zijn, zodat in beginsel elk materieel gebrek kan worden verholpen. Voorts leken de resultaten van de Marshall-hulp het bestaan te bevestigen van een causaal verband tussen economische groei en maatschappelijke vooruitgang. Naast de ideologische drijfveer was ook de internationale solidariteitsgedachte, de identificatie van belangen, aanmerkelijk zakelijker geïnspireerd dan tien jaar tevoren. Het ging er nu om het beste te maken van een wereld waarin dekolonisatie politieke noodzaak was geworden.

Voor en na bleef ontwikkelingshulp een politieke zaak. Doch een beleid dat zich op tenslotte meer dan honderd onderling en van het Westen heterogene staten richtte kon het niet stellen zonder een passende wetenschappelijke begeleiding. Van hen die zich met de sociale wetenschappen

1) *Aid or development; the relevance of development aid to problems of developing countries*, A. W. Sijthoff, Leiden, 1975.

bezighielden, hebben vooral de economen zich daartoe spontaan bereid verklaard. Tijdens de vooroorlogse crisisjaren was onder hen de belangstelling herleefd voor normatieve theorieën van economische ontwikkeling, en in de naoorlogse periode van wederopbouw was de economische wetenschap ermee vertrouwd geraakt bij de vaststelling van economisch beleid betrokken te zijn. In dit opzicht was er dus bij ontwikkelingshulp niets nieuws onder de zon. Bovendien waren het economen die de aandacht vestigden op de oneindigheid van het ontwikkelingsproces als gevolg van de produktiefactor kennis en op de mogelijkheid maatschappelijke problemen hanteerbaar te maken door deze tot economische problemen te abstraheren. Voor de economen bood ontwikkelingshulp zich aan als een uitdaging om de universele waarde van deze nieuwe theorieën te demonstrenen.

Positivistische ontwikkelingshulptheorie

Politici en economen hebben destijds weinig moeite gehad om elkaar te vinden in een ontwikkelingsbeleid dat als correlaat van het dekolonisatieproces in het leven werd geroepen, maar dat bij het formuleren van doelstellingen aan die historische aanleiding voorbijging. In mijn proefschrift ga ik in (ps. I, hfst. 10) op de eigen redenen die de economen hadden om het koloniale verleden van de landen van de Derde Wereld buiten beschouwing te laten. In de veronderstelling dat hun theorieën universele waarde bezaten achtten de economen zich gerechtigd zonder nader onderzoek uit te gaan van de hypothesen dat overal ter wereld economische problemen representatief waren voor de totale maatschappelijke problematiek en dat in de westerse omgeving ontwikkelde theorieën elders in gelijke mate relevant waren. Deze hypothesen leidden tot een a-historische benadering van de Derde-Wereldproblematiek als één van uitzonderlijke schaarste, van armoede, oftewel van een economische situatie waarin geringe ruimte voor besparingen en dus voor investeringen de mogelijkheid van groei — vide het Harrod-Domar-model — eveneens gering liet zijn. Zoals een door de VN in 1960 gepubliceerd rapport het stelde:

„The general rate of development is always limited by shortage of productive factors. If any one scarce factor associated with underdevelopment should be singled out, it would be capital” (ps., blz. 57).

Elk beleid dat — uit welken hoofde ook — was gericht op het verlichten van de kapitaalbehoefte van ontwikkelingslanden, kwam volgens de economische wetenschap het stempel „ontwikkelingshulp” toe.

Aan deze positivistische benadering door de economen van het ontwikkelingsvraagstuk was natuurlijk niet vreemd, dat de zaak aan de orde kwam juist toen de vertechnering en de mathematisering van de economie hun hoogtepunt hadden bereikt. In een recent, uiterst lezenswaard boekje 2) wijst Haan erop dat de taakopvatting van de meeste economen nog steeds door deze tendensen wordt beheerst, met als gevolg dat te vaak „de feitelijke werkelijkheid wordt gedwongen in het keurslijf van de methode, in plaats van dat de methode leidt tot inzicht in de feitelijke samenhangen”. Hoe hardnekkig de voorkeur van economen is blijven uitgaan naar die vormen van ontwikkelingshulp die gezien konden worden als bijdragen aan de meetbare vruchten afwerpende kapitaalvoorraad van het ontvangende land, valt af te leiden uit het weinige dat tot nu toe is ondernomen om financiële hulp systematisch in eenzelfde ontwikkelingsstrategie met investeringen in „human capital” te integreren (ps., blz. 59).

In mijn proefschrift heb ik de opvatting verdedigd dat de positivistische ontwikkelingshulptheorie aan de wezenlijke problemen in de Derde Wereld is voorbijgegaan en dat het op deze theorie stoelende officiële hulpbeleid uiteindelijk meer kwaad dan goed heeft aangericht. Zelfs in landen

waar hulp het jaarlijkse groeipercentage onbetwistbaar heeft doen toenemen is die toeneming gewoonlijk niet gepaard gegaan met de als correlaat daarvan verwachte sociale vooruitgang. Vaak werden de sociale problemen veeleer klemmender dan tevoren. Bovendien betaalden de ontwikkelingslanden een zware prijs voor hulp in nieuwe vormen van economische en financiële afhankelijkheid van de Westerse industrielanden.

Systeem van complementaire internationale arbeidsverdeling

De specifieke problemen van de Derde Wereld treden pas aan de dag als deze in hun historische perspectief worden gezien en niet wordt uitgegaan van de per land gegeven feitelijke situatie uitsluitend als reflectie van lage nationale produktiviteit. Door dat historische perspectief te veronachtzamen liet de positivistische theorie buiten beschouwing dat de te verbeteren feitelijke situatie samenhang met het in het koloniale tijdperk aan de Derde Wereld opgelegde systeem van complementaire internationale arbeidsverdeling waarin de koloniën genoeg hadden te nemen met de rol van grondstoffenleveranciers. De stabiliteit van zo'n systeem hangt altijd af van de politieke machtsverhoudingen. Gedurende het koloniale tijdperk was de stabiliteit van het systeem verzekerd doordat de wil van de koloniale heersers wet was. Zoals Fels het uitdrukt:

„Konflikte über die Terms of Trade, das heisst über die internationale Verteilung der Einkommen, löste man unter Einsatz der üblichen Machtmittel, notfalls sorgten Flotten oder Expeditionskorps für die „richtigen” Terms of Trade” 3).

De dekolonisatie hield niet in dat de koloniale mogendheden tegelijk met overdracht van soevereiniteit bereidheid toonden het systeem van complementaire internationale arbeidsverdeling te herzien. Dientengevolge werd de dekolonisatie als zodanig oorzaak ervan dat het systeem voor de Derde Wereld nog ongunstiger dan tevoren uitpakte. In de woorden van Fels:

„Seines Stabilisators, der koloniale Machtstruktur, beraubt, neigt es zur Instabilität. Bis vor kurzem hat sich diese Instabilität zu Lasten der Entwicklungsländer ausgewirkt, die für ihre Exporte immer weniger erhielten und für ihre Importe immer mehr bezahlen mussten. Der Teufelskreis sinkender Exporterlöse bei rasch steigendem Importbedarf bildete eine der Hauptursachen des Entwicklungsproblems überhaupt. Mit den Terms-of-Trade Verlusten haben die Entwicklungsländer ihre Forderungen nach Entwicklungshilfe auch immer wieder begründet”.

In dit licht blijkt dat, economisch gesproken, althans tot de grondstoffenhuise die in 1972 inzette, ontwikkelingshulp niet heeft gefungeerd als een netto bijdrage aan de economische groeicapaciteit van ontwikkelingslanden, maar primair als met de linkerhand teruggeven wat met de rechterhand werd genomen. Zolang de rijke landen het in hun belang achtten om de kwaal te laten voortbestaan, reikte hun internationale solidariteit niet verder dan een bereidheid tot „kurieren am Symptom”. Wie, zoals nog onlangs Prof. Janssen in *Elseviers Weekblad* 4), ontwikkelingshulp onvoorwaardelijk voorstelt als het best mogelijke antwoord op het verlangen van de Derde Wereld naar een beter leven, impliceert dat hij voor de diagnose van de ontwikkelingsproblematiek de invloed van de bestaande, op de com-

2) Dr. R. L. Haan, *Economie in principe en praktijk; een methodologische verkenning*, Jan Haan BV, Groningen, 1975.

3) Prof. Dr. Gerard Fels, *Internationale Umverteilung der Einkommen*, *Europa Archiv*, 25 januari 1975, blz. 31-32.

4) Prof. Dr. L. H. Janssen antwoordt Mr. Zeylstra: *Ontwikkelingshulp mag niet wachten op lange studies*, *Elseviers Weekblad*, zaterdag 8 maart 1975.

plementaire arbeidsverdeling berustende, door het Westen beheerste economische orde irrelevant acht. Deze categorie economen is mijns inziens gedoemd de teleurstellende resultaten van door hen bepleite ontwikkelingsstrategieën onjuist te interpreteren.

Maatschappelijke lotsverbetering

De positivistische theorie ging eveneens aan de wezenlijke problemen in de Derde Wereld voorbij, voor zover zij zich bezighield met het thema dat ik zou willen omschrijven als de vraag hoe desondanks ontwikkelingshulp een autonome bijdrage kan leveren aan het binnen de ontwikkelingslanden op gang brengen of versnellen van het ontwikkelingsproces. Van meet af is daarbij ontwikkeling opgevat als een proces van maatschappelijke lotsverbetering voor alle lagen van de bevolking. Van die opvatting getuigen bijv. de aan het begin van het Eerste Ontwikkelingsdecennium door de VN geformuleerde doelstellingen. Zoals gezegd lieten de economen zich niet door een zo ruim gesteld sociaal doel afschrikken in de overtuiging, dat toeneming van het inkomen per hoofd de sleutel zou blijken te zijn voor het bereiken van alle overige doelstellingen en dat de kern van het probleem dus van economische aard was. Nu was ontwikkeling in het Westen na de industriële revolutie door sociologen en later economen geconcipieerd als een in gang zijnd maatschappelijk proces van aanpassing aan voortdurend veranderende condities en problemen. Verondersteld werd dat het om een natuurlijk proces ging; over de oorsprong hoefde men zich het hoofd niet te breken. Toen de aandacht voor ontwikkeling zich naar de Derde Wereld verplaatste, werd daarin dus geen reden gezien om op de gekozen a-historische benadering van de problematiek aldaar terug te komen. Men constateerde doodeenvoudig dat de Westerse maatschappij zich sinds mensenheugenis gestadig ontwikkelde naar een voortdurend hoger welvaartspeil en dat alle niet-Westerse samenlevingen gemeen hadden dat in die samenlevingen niet of nauwelijks van ontwikkeling sprake was. Deze vergelijking leidde tot de dichotomieën dynamisch-statisch en modern-traditioneel, waarbij dynamisch en modern met westers en statisch en traditioneel met niet-westers werden geassocieerd. Daaruit volgde dat het de taak van ontwikkelingshulp was om een moderniseringsproces op gang te brengen c.q. te stimuleren, oftewel om in de Derde Wereld dezelfde maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen die het ontwikkelingsproces in het Westen kenmerkten. Ook naar deze taakstelling getoetst zijn de resultaten van ontwikkelingshulp beneden de verwachtingen gebleven.

Completering van de dekolonisatie

De wijze van hulpverlening heeft in veel Derde-Wereldlanden wrevel gewekt. De verklaring schuilt weer in de a-historische benadering van de problematiek. Historische analyse leert dat het ontbreken van maatschappelijke dynamiek in de Derde-Wereldlanden niet als een „natuurlijk gegeven” mag worden opgevat, maar het gevolg is van culturele stagnatie en maatschappelijke ontwrichting veroorzaakt door de staat van koloniale afhankelijkheid. Enerzijds verloren aanwezige sociale waarden en patronen hun zin, anderzijds had acculturatie — culturele veranderingen als gevolg van contact tussen de autochtone en de westerse beschaving — plaats in een sfeer van dwang en ongelijkheid. Lang voordat ontwikkelingshulp ten tonele verscheen, heeft het kolonialisme in het kader van subordinatie van de koloniale maatschappij aan die van het moederland het proces van modernisering op gang gebracht.

„It is . . . the inaugural mechanisms of the modernization process which are the basis of the creation of underdevelopment” (ps., blz. 253).

Daarom zien veel Derde-Wereldlanden in het opnieuw vinden van een eigen sociale en culturele identiteit de fundamentele voorwaarde voor het herstel van de maatschappelijke dynamiek. Het in de Derde Wereld te stimuleren proces is van andere aard dan wat in het Westen onder „ontwikkeling” wordt verstaan — een proces dat door toetsing aan economische en sociale criteria kan worden gevolgd. In de Derde Wereld gaat het om een proces van emancipatie. Wat men nastreeft is bovenal gelijkwaardigheid en gelijkgerechtigheid met de westerse industrielanden — met andere woorden: completering van de dekolonisatie.

Dit verklaart waarom uitsluitend op verbetering van materiële welvaart en sociale condities naar westerse maatstaven, hoe hooggestemd ook, gerichte ontwikkelingshulp een averechts effect heeft. De daarbij gestelde doeleinden verraden in de ogen van de Derde Wereld op grond van welke criteria het industriële Westen de rest van de wereld niet voor vol aanziet. Langs die weg blijft trouwens gelijkwaardigheid voor altijd onbereikbaar omdat, zoals Norbye heeft aangetoond, „het een illusie is de ontwikkelingsinspanningen van de arme landen te bezien als een produktiewedloop waarbij zij in een verre toekomst de rijke landen . . . zullen inhalen” 5).

Een ander punt is dat aldus bereikte resultaten gepaard plegen te gaan met toeneming en accentuering van de al bestaande afhankelijkheid van de westerse industrielanden. Binnen de eigen kring hebben laatstgenoemde landen, zij het niet zonder moeite, met toenemende interdependentie leren leven. Voor de Derde Wereld evenwel is verdere afhankelijkheid van de westerse industrielanden alleen acceptabel op basis van wederkerigheid na volledige democratisering van de internationale economische orde. In de woorden van Mahbub ul Haq: „There can be no true partnership between unequals” 6).

Daarmee is niet gezegd dat in de Derde Wereld geen verlangen bestaat naar grotere welvaart en betere levensvoorwaarden. Dat verlangen bestaat, maar het beantwoordt veelal aan andere dan westerse maatstaven en is in wezen een verlangen om bevrijd te worden van de stigmata van inferioriteit. Met het oog op de geciteerde uitspraak van Norbye moge het geruststellen dat oplossing van de Derde-Wereldproblematiek niet per se vergt dat uiteindelijk de armste Javaanse tani in zijn eigen tweedehands auto moet kunnen rondrijden. Het gaat er de Derde Wereld in wezen niet om dat „men de verworvenheden van de Westerse civilisatie wil hebben” 7).

Sinds jaar en dag hebben de Derde-Wereldlanden betoogd dat hun armoede en onderontwikkeling niet zozeer een gevolg was van een tekort aan kapitaal en technologie waarin door hulp van buitenaf kon worden voorzien, als wel van uitbuiting door de „helpende” landen. Zolang hun machtspositie hun dat veroorloofde zijn de westerse industrielanden oostindisch doof gebleven voor de roep vanuit de Derde Wereld om een nieuwe internationale economische orde met daarbinnen vergaande herverdeling van macht ten gunste van de ontwikkelingslanden. Na de oliecrisis van 1973/1974 is de Derde Wereld er eindelijk in geslaagd het Westen te dwingen om zich van de ernst van deze eis rekenschap te geven. Zoals Drs. Weenink onlangs een uitstekend betoog in *NRC Handelsblad* resumeerde:

„Na jaren waarin de boot nog kon worden afgehouden en de politiek tegenover de Derde Wereld kon worden afgedaan met

5) Ole David Koht Norbye, Welk soort internationale arbeidsverdeling?, *Internationale Spectator*, 8 september 1973, blz. 507 e.v.

6) Mahbub ul Haq, opening statement Karachi Conference of the Third World Forum (5-10 januari 1975), *International Development Review*, 1975, nr. 1, blz. 8.

7) Zie voetnoot 4.

ontwikkelingshulp, is het nu de hoogste tijd voor herformulering van politieke en economische uitgangspunten" 8).

Dit resultaat is bereikt doordat een groep van meer dan 100 onderling heterogene landen zich vanaf april 1974 in de Algemene Vergadering van de VN als een ideologische eenheid tegenover de rest van de wereld heeft opgesteld. „Dass es überhaupt möglich war, eine solche Zahl und Vielfalt von Staaten zu einer Aktionseinheit zusammenschliessen, muss Staunen erregen", tekent Seitz aan 9). Mijn proefschrift is zeven jaar geleden opgezet met de bedoeling aan te tonen dat de feitelijke grondslag van de deze landen verbindende ideologie — dat de problemen van ontwikkelingslanden niet, als verondersteld, gelijksoortig zijn, maar wel op dezelfde oorzaken zijn terug te voeren — ten onrechte bij de theoretische fundering van ontwikkelingshulp buiten beschouwing werd gelaten.

Concept ontwikkelingshulp

Ik heb mij in mijn proefschrift ook beziggehouden met de vraag waarom ondanks teleurstellende resultaten aan de uitgangspunten van het hulpconcept werd vastgehouden en hoogstens andersoortige of meer hulp werd bepleit, hoewel het aan bezinning op de theoretische grondslagen waarlijk niet heeft ontbroken. Het antwoord is dat de ontwikkelingshulptheorie zich door de jaren heen steeds meer heeft losgemaakt van de ontwikkelingstheorie door te blijven uitgaan van premissen, waarop het hulpconcept oorspronkelijk is gefundeerd. Van ontwikkelingshulp zou nooit sprake zijn geweest ware het niet dat de westerse industrielanden de internationale economische orde beheersten en het recht daartoe ontleenden aan de vermeende superioriteit van de westerse beschaving.

Een morele rechtvaardiging van deze orde werd gezien in

een veronderstelde belangenharmonie binnen die orde tussen arme en rijke landen. Het concept ontwikkelingshulp staat en valt met die belangenharmonie, waaraan het zijn geeft en de eigen zin ontleent. In de ban van deze ethocentrische visie is over ontwikkelingshulp te lang gedacht in termen van ongelijkheid. Dientengevolge zijn acculturatieproblemen aangezien voor „ontwikkelingsproblemen" — problemen waarop modernisering het antwoord heette te luiden (ps., blz. 253). Op die wijze bleef Myrdal met zijn institutionele theorie binnen het harmoniemodel en kon hij zich veroorloven daarnaast het aan de conventionele theorie van de internationale economische betrekkingen ontleende argument te bestrijden dat binnen het bestaande systeem uitbreiding van handel tussen rijke en arme landen de laatste ten goede komt. Het is overigens veelzeggend dat die conventionele theorie nog steeds de gangbare is, al dateren zulke belangrijke bouwstenen ervan als het theorema van Heckscher en Ohlin en het Pareto-optimum uit de dagen van het koloniale stelsel.

De slotconclusie ligt in het voorgaande besloten. Ruimte voor zinvolle hulp die de naam ontwikkelingshulp verdient zal ontstaan naarmate een werkelijke belangenharmonie op basis van gelijkheid tussen arme en rijke landen tot stand wordt gebracht. Zonder positivistisch keurslijf en zonder ethocentrische premissen kan de ontwikkelingseconomie daarbij de weg wijzen.

W. G. Zeylstra

8) Drs. W. H. Weenink, Mislukken ontwikkelingsbeleid zal derde wereld radicaliseren, *NRC Handelsblad*, zaterdag 17 mei 1975, blz. 7.

9) Dr. Konrad Seitz, Die Dritte Welt als neuer Machtfaktor der Weltpolitik, *Europa Archiv*, 10 april 1975, blz. 215.

In de serie brochures van het Fiscaal-Economisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam is zojuist verschenen:

no. 9 — Verslag van het Symposium

MAN VROUW FISCUS

op 26 maart 1975.

De brochure omvat de inleidingen, zoals deze zijn gehouden door Dr. H. M. in 't Veld-Langeveld, Prof. Dr. L. Mutén en F.C. Wijle over respectievelijk de ethische, internationale en fiscaaljuridische aspecten van de belastingheffing van man en vrouw. Verder zijn de reacties van het panel, bestaande uit Prof. Dr. W. H. Somermeyer, Prof. Dr. R. W. Boesjes-Hommes en Prof. Mr. J. G. Detiger, alsmede de discussies met de deelnemers uit de zaal uitgebreid weergegeven.

De brochure wordt toegezonden na overmaking van f. 5,— op postgiro 26.25.798 t.n.v. de Beheerder van het Fiscaal-Economisch Instituut van de E.U.R., Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam.

Het werkgelegenheidsvraagstuk en de grenzen van de groei

PROF. DR. H. HOEFNAGELS S. J.*

Kenmerkend voor de meeste beschouwingen over het werkgelegenheidsprobleem is het enge kader, waarin zij zich bewegen. Bij het zoeken naar wegen om de situatie te verbeteren, blijft de blik beperkt tot de korte termijn. Of men niet verder weg raakt van de oplossing van het lange-termijnprobleem van de grenzen van de groei blijft buiten beschouwing. Even kortzichtig toont men zich bij het opsporen van oorzaken: men heeft slechts oog voor het jongste verleden en vraagt niet of de gangbare benadering niet is achterhaald door de zich over lange tijd voltrekende maatschappelijke ontwikkeling 1). Het gezichtsveld is te eng om de mogelijkheid onder ogen te zien, dat het werkgelegenheidsvraagstuk met de sociaal-economische ontwikkeling van aard is veranderd. Men blijft daarom vasthouden aan het „klassieke” arsenaal van werkloosheidsbestrijdingsmiddelen, ook al wordt het twijfelachtig of deze nog vat geven op het huidige probleem 2). Dit artikel wil duidelijk maken hoe men tot een andere probleemstelling voor het werkgelegenheidsvraagstuk komt, als men het plaatst in zijn historische maatschappelijke context. Het neemt zijn uitgangspunt in de tegenspraken, waarin men met de gebruikelijke benadering verstrikt raakt. Door deze onder ogen te zien ontstaat de noodzaak om, aanknopend bij in de maatschappelijke ontwikkeling werkende tendenties, gedachten te vormen over een aanpak, die reële perspectieven biedt. Als van deze aanpak dan blijkt, dat hij binnen ons maatschappelijk bestel niet te realiseren is, wordt de vraag opgeworpen, die wel eens wezenlijk zou kunnen zijn: maakt de organisatie van onze maatschappij het werkgelegenheidsvraagstuk in zijn huidige gedaante niet bij voorbaat onoplosbaar?

Verzekering van werkgelegenheid door herstel der bedrijvigheid?

Bij alle verschil van mening over de aanpak van de werkloosheid is er op één punt grote mate van overeenstemming: de „bedrijvigheid” moet hersteld worden. De werklozen zullen weer aan de slag moeten komen doordat het proces van telkens meer produceren weer op de vertrouwde voet voortgezet wordt 3). Dat de verder toenemende productie verdere opvoering van de bestedingen impliceert, wordt weliswaar door de verbetering van de winstvooruitzichten bepleitende ondernemers onvermeld gelaten, maar dat is onvermijdelijk; verhoogde productie impliceert verhoogde afzet.

Wat betekent deze wijze van werkloosheidsbestrijding? Ter verzekering van de werkgelegenheid moet het proces van telkens meer produceren en meer consumeren op gang worden gehouden. Aangezien arbeidsbesparende procédés het mogelijk maken het bestaande pakket van goederen en diensten telkens met minder arbeidskrachten te verzorgen, moet telkens opnieuw meer geproduceerd en geconsumeerd worden. Dat is al merkwaardig omdat aldus het menselijk leven afgestemd wordt op het verzekeren van arbeid, terwijl toch de arbeid in dienst van het menselijk leven zou moeten staan. Er is echter meer. Wij zitten blijkbaar in een spiraal, waarin wij moeten blijven doordraaien. Om werkgelegenheid te verzekeren schijnen wij eindeloos te moeten doorgaan met het opvoeren van productie en consumptie.

De vraag, die hier rijst: kunnen wij wel tot in het on-eindige blijven doordraaien in deze spiraal?, wordt in de discussies over de werkgelegenheid nauwelijks onder ogen gezien. Het denken is zozeer gevangen in de korte-termijnproblematiek, dat men niet eens opmerkt hoe men in tegenspraak raakt met wat op lange termijn nodig is. Men blijft denken aan een werkloosheidsbestrijding op basis van economische groei 4), terwijl men toch weet dat er

met het oog op de toekomst aan die groei iets gedaan moet worden. Men is blijkbaar zo eraan gewend in termen van groei te denken, dat men niet in staat is bij het werkgelegenheidsprobleem de lange-termijnproblematiek, waarvoor de grenzen van de groei ons stellen, in de gaten te houden 5). Eén mogelijkheid wordt dan ook helemaal niet

* Hoogleraar sociologie en normatieve maatschappijleer aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

1) Een gunstige uitzondering in dit opzicht vormt J. A. A. van Doorn, *Werkgelegenheidsbeleid of werkverschaffing?* Het einde van een doorschuifproces, *Beleid en Maatschappij*, 1, 1974, blz. 286-296.

2) P. A. Ruiters (*ESB*, 5 maart 1975, blz. 215) constateert, dat de maatregelen, waaraan in de regeringsnota en in de commentaren daarop gedacht wordt, niets origineels bevatten; dat ze blijven binnen het kader van het bestaande instrumentarium, waarvan wij al weten dat het te kort schiet.

3) R. Hueting is een van de weinigen, die het problematische van deze benadering naar voren brengt (vgl. Milieu en werkgelegenheid, *ESB*, 5 maart 1975, blz. 216-220).

4) Ik ben mij bewust, dat achter de term „economische groei” een belangrijke theoretische en praktische problematiek schuil gaat. Toch lijkt het mij ongewenst, de term te laten vallen. De problemen, die men aldus tracht te ontwijken, komen terug bij een alternatief taalgebruik; slaat *productie* alleen op goederen en niet op diensten?; is *welvaart*, die op korte termijn genot verschaft, maar die de voorwaarden voor zijn eigen continuïteit aantast, werkelijk wel *welvaart*? Wat mij veeleer nodig lijkt, is een algemene bezinning op het economische-begrippenapparaat ten einde het mogelijk te maken te onderscheiden wat onderscheiden moet worden, om vat te krijgen op de hedendaagse problemen. Vgl. L. Hoffman, *Onzin over groei*, *ESB*, 5 februari 1975, blz. 109.

5) In het hierboven aangehaalde artikel van Hueting wordt gepoogd deze dimensie in de werkgelegenheidsproblematiek te brengen. De probleemstelling — verminderd of vermeerderd zorg voor het milieu de werkgelegenheid? — is echter te eng om te komen tot een economische beschouwing, die de korte-termijnproblematiek van *welvaart* en *werkgelegenheid* integreert in de lange-termijnproblematiek van de grenzen van de groei.

onder ogen gezien, de mogelijkheid, dat zich in onze werkgelegenheidsproblemen reeds de grenzen van de groei manifesteren. Toch is dat een hypothese, die onder ogen gezien dient te worden. Zou permanente economische groei niet het kenmerk kunnen zijn van een voorbijgaande periode, die onvermijdelijk ooit ten einde moet lopen?

De nader komende grenzen van de groei

Veroorloven de feiten ons nog op economische groei als op een vanzelfsprekendheid te rekenen? Als men zijn gedachten laat gaan over de auto-industrie 6), die in vele landen van doorslaggevend belang is voor de werkgelegenheid, wordt dit twijfelachtig.

Zou men de werkgelegenheid in deze industrie op het oude peil willen handhaven — en daarmee de werkgelegenheid in allerlei toeleveringsbedrijven —, dan zou men er niet mee kunnen volstaan afzet voor het tot voor kort geproduceerde aantal auto's te verzekeren. Er zou weer, zoals in het verleden, telken jare een groter aantal wagens aan de man moeten worden gebracht. Wat betekent dat? Het autoverkeer zou telkens weer verder moeten toenemen, de auto's zouden telkens weer sneller naar de schroothoop moeten. De zaak is zo dwaas, dat zelfs in een land als de Bondsrepubliek, waar één op de zeven werknemers direct of indirect bij de autoproduktie betrokken is, niemand serieus daaraan denkt.

De auto-industrie is niet de enige industrie, die, althans in de westelijke wereld, weinig groeivoorzichten meer heeft. In andere voor de werkgelegenheid belangrijke industrieën is de situatie evenmin rooskleurig. De vliegtuigbouw worstelt al jaren met grote moeilijkheden; zonder de bewapeningswedloop zou de toestand al lang hopeloos zijn. Is er hoop, dat stilstand in deze zware industrieën — met alle gevolgen daarvan voor de zo belangrijke staalindustrie — gecompenseerd wordt door groei in de lichte industrie? Dat zou alleen het geval zijn, als men eindeloos zou kunnen doorgaan met het produceren en aan de man brengen van steeds zinlozer technische „gags”.

Het feit, dat verdere groei onze toekomst in gevaar brengt, zou eigenlijk voldoende moeten zijn om naar een niet meer op groei gebaseerde oplossing van het werkgelegenheidsvraagstuk te zoeken. Maar er is meer. Ook al is het niet zeker dat de groei-economie definitief aan haar einde toe is, deze hypothese zal toch in de benadering van het werkgelegenheidsvraagstuk verdisconteerd moeten worden. Zelfs als ons nog enige groei beschoren is, kunnen wij daarop niet bouwen. Zo wij nu nog niet met een nul-groei in de vorm van vanzelf tot stilstand gekomen groei geconfronteerd zijn, in de naaste toekomst gaat dat zeker gebeuren.

Met het naderen van de grenzen van de groei wordt een nieuwe benadering van het werkgelegenheidsvraagstuk nodig. Er kan niet meer op worden gerekend dat het bedrijfsleven de door uitsparing van arbeid overtollig wordende arbeidskrachten zal benutten. De periode waarin het in de landbouw overbodig wordende arbeidspotentieel gebruikt kon worden voor de winst verzekerende produktie van industriële goederen loopt ten einde. De vraag, die daarmee met betrekking tot de werkgelegenheid rijst, is: wat is de aard van de werkgelegenheid, die het tijdvak karakteriseert, dat aanbreekt met het einde van de groei in het op winst afgestemde bedrijfsleven?

Vooruitgang die radeloosheid veroorzaakt

Er zijn symptomen, die wijzen op een nogal verspreid aanvoelen, dat de werkgelegenheid niet meer van de economische groei te verwachten is. Ik denk hier aan de in allerlei analyses doorspelende gedachte, dat ter wille van de werkgelegenheid de toepassing van arbeidsbesparende pro-

céds moet worden afgeremd 7). Die gedachte kwam niet op, zolang men erop vertrouwde dat de door rationalisatie vrijkomende arbeidskrachten benut zouden worden voor produktieverhoging en opvoering van de materiële welvaart!

Dat de gedachten in deze richting gaan, is overigens wel significant voor de bewustzijnsvernaauwing, die ontstaat doordat het werkgelegenheidsvraagstuk geïsoleerd van zijn maatschappelijke context wordt bekeken. Men is zo gepreoccupeerd door de werkloosheid, dat men de zin van de arbeid uit het oog verliest. Men wil arbeid in stand houden, die technisch overbodig is geworden; men wil met veel moeite blijven doen wat met weinig moeite gedaan kan worden. Men stelt niet de vraag, die eigenlijk voor de hand ligt: waartoe kan het vrijkomende arbeidspotentieel zinvol benut worden 8)? Men bedenkt wegen om te verhinderen, dat arbeidspotentieel vrijkomt.

Als men de zaak in historisch perspectief ziet, is het duidelijk dat dit een merkwaardige denkwijze is. Arbeidsbesparing in de landbouw maakte het arbeidspotentieel vrij, met behulp waarvan allerlei behoeften konden worden bevredigd, die niet aan bod kwamen zolang 75% der beroepsbevolking nodig was voor de voedselvoorziening. De opvoering van de produktiviteit in de industrie schiep niet alleen de mogelijkheid om het materiële levenspeil tot ongekende hoogte op te voeren, maar ook om allerlei diensten en collectieve voorzieningen te verzekeren. Betekent het vrijkomen van arbeidspotentieel nu opeens niet meer de mogelijkheid om te voorzien in behoeften, aan de bevrediging waarvan wij tot nu toe niet toekwamen?

Dat wij in zak en as zitten omdat niet meer alle beschikbare arbeidskracht nodig is voor het verzekeren van de bereikte voorziening met goederen en diensten is een zaak die om bezinning vraagt. De vraag moet gesteld worden, hoe het komt dat wij het vrijkomen van arbeidskracht als een ramp zien. Er is toch iets vreemds aan, dat wij er niet het potentieel in zien voor het aanpakken van zaken, die tot nu toe niet of nauwelijks aan bod kwamen.

In de hypothese, dat er geen of nauwelijks meer ruimte is voor uitbreiding van de industriële produktie, worden wij thans geconfronteerd met het feit, dat de toepassing van arbeidsbesparende procédés enkel nog kan leiden tot inkrimping van het aantal in de industrie benodigde arbeidskrachten. De oorzaak van onze radeloosheid is dan dat wij geen kans zien de vrijkomende arbeidskracht te benutten voor ruimere voorziening met materiële goederen. Wij weten geen raad met de situatie, die ontstaat op het ogenblik dat de industriële ontwikkeling aan het punt komt, dat de landbouw reeds lang geleden bereikte 9). Wat is echter het eigenlijke probleem, waar wij geen raad mee weten? Dat wij geen kans zien het vrijkomende arbeidspotentieel volledig te benutten voor de bevrediging van de behoeften, die na een toereikende voorziening met materiële goederen aan bod

6) Met opzet wordt hier niet het voor Nederland karakteristieke geval van de woningbouw genomen, maar een bedrijfstak, die op internationaal niveau bepalend is voor de werkgelegenheid. Veel Nederlandse beschouwingen over de werkgelegenheid gaan te zeer uit van typisch nationale ontwikkelingen om het werkgelegenheidsvraagstuk in zijn internationale dimensie te vatten.

7) Zij ligt niet alleen ten grondslag aan regeringsmaatregelen, die het voor ondernemers onaantrekkelijk moeten maken arbeidsbesparende machines in te voeren, maar speelt ook mee in de discussie of hoge lonen, doordat zij aanleiding geven tot toepassing van arbeidsbesparende procédés, werkloosheid veroorzaken.

8) Hier blijft buiten beschouwing, dat op het ogenblik, waarop arbeid overbodig wordt, natuurlijk ook gedacht moet worden aan de mogelijkheid om minder te werken en aan „humanisering” van het arbeidsproces.

9) De grens, waarop de uitbreiding van de produktie van industriële goederen stuit, is overigens van een andere aard dan die waarop de uitbreiding van de landbouwproduktie stoot: in het ene geval zorgen de menselijke behoeften voor een begrenzing, in het andere geval de natuur, waarvan en waarin de mens moet leven.

kunnen komen. Ervan gebruik maken ter verbetering van de kwaliteit van het bestaan is een gedachte die ons vreemd is.

Werkgelegenheid in de non-profit-sector

Om het werkgelegenheidsprobleem in zijn reële historische context te zien, moet men voor de geest hebben, dat de industrie reeds jaren niet meer in staat is aan alle vrijkomende arbeidskrachten emplot te bieden. Daarvoor moest de zich snel uitbreidende dienstsector zorgen. Wat daarbij bijzondere aandacht verdient is, dat niet alleen de tegen betaling verleende diensten snel groeiden, maar ook de collectieve voorzieningen, die kosteloos ter beschikking staan. Inderdaad de werkgelegenheid in de winstgevende dienstsector — bankwezen, vakantie-industrie enz. — is enorm toegenomen, maar niet minder spectaculair was, vooral in recente jaren, de uitbreiding van de non-profit-sector 10). In tien jaar steeg het aantal personen werkzaam in het onderwijs met 68.000 11), terwijl zeker evenveel nieuwe arbeidsplaatsen ontstonden in bejaardenwerk en andere vormen van welzijnswerk.

De vraag, die de gedachtengang van dit artikel doet rijzen, is: waarom wordt het vrijkomende arbeidspotentieel op deze manier niet volledig opgevangen? Vooral eer wij ingaan op die vraag is het echter dienstig een ogenblik stil te staan bij de betekenis van de verschuiving van de werkgelegenheid naar de non-profit-sector. Zij betekende, dat arbeidskracht, die niet meer nodig was voor de verzekering van welvaart in de vorm van tegen betaling verkrijgbare goederen en diensten, benut werd voor direct op menselijk welzijn gerichte voorzieningen. Zij was mogelijk, omdat het met winst werkende bedrijfsleven de lasten van een toenemend aantal niet aan de materiële productie deelnemende werknemers wist te dragen. Zij verhinderde dat de werkloosheid thans niet nog groter is; zonder deze verschuiving zouden wij met zeker 135.000 werklozen meer zitten.

Waarom zijn wij niet in staat het vrijkomende arbeidspotentieel volledig te benutten voor uitbreiding van de collectieve welzijnsvoorzieningen? Het probleem is niet, dat er op dit gebied geen behoeften meer zijn, voor de bevrediging waarvan het vrijkomende arbeidspotentieel benut zou kunnen worden; voor de verbetering van het lot der bejaarden, voor de uitbreiding van de mogelijkheden tot vorming, voor intensivering van het werk aan de samenlevingsopbouw zou heel wat mankracht gebruikt kunnen worden.

Het antwoord op deze vraag is bekend: het bedrijfsleven is aan de grens van zijn belastbaarheid gekomen. Het kan niet meer met winst produceren als een nog verder toenemend stuk van de geproduceerde koek in beslag genomen wordt ten gunste van een zich verder uitbreidende non-profit-sector. Bij verdere lastenverhogingen wordt het onmogelijk de loonsverhogingen te verzekeren, die voor een gunstig „sociaal klimaat” moeten zorgen, en de winsten in het vooruitzicht te stellen die nodig zijn voor een goed „ondernemingsklimaat”.

Productiviteitsverhoging zonder loonsverhogingen

Wat hier wordt vastgesteld, lijkt veel op de conclusies van de gangbare analyses van het werkgelegenheidsvraagstuk. Er is echter één groot verschil. Uit onze gedachtengang blijkt dat onze situatie met alle redelijkheid spot en dat men er niet in berusten mag. De vraag moet worden gesteld, wat er moet gebeuren met onze „industriële verhoudingen”, om de impasse te verbreken waarin zij ons brengen. Het probleem dat hierbij bekeken moet worden is: wat is nodig opdat het vrijkomende arbeidspotentieel kan worden benut voor de bevrediging van de behoeften, die nu aan bod kunnen komen, voor betere welzijnsvoorzieningen 12)?

De wezenlijke voorwaarde daarvoor is, dat de stijging van de arbeidsproductiviteit kan worden benut voor het verzekeren van het levensonderhoud van een stijgend aantal werknemers in de welzijnssector. Een kleiner wordend aantal mensen, werkzaam in het „bedrijfsleven”, zal moeten opkomen voor een toenemend aantal mensen in de non-profit-sector. Aldus zal de verschuivingstendens, die de laatste jaren werkzaam was, met de thans geboden consequentie kunnen worden doorgezet.

Wat is de consequentie hiervan voor de werknemers in het „bedrijfsleven”? Er zal geen ruimte meer zijn voor jaarlijkse loonsverhogingen. Stijging van de produktiviteit betekent niet meer toename van de produktie, maar enkel de mogelijkheid om met minder mensen een gelijkblijvend pakket van goederen en tegen betaling te verkrijgen diensten te verzekeren. Het gemiddelde inkomen van de in het „bedrijfsleven” werkenden stijgt niet meer. Het enige dat mogelijk blijft — en dat sociaal noodzakelijk zal zijn — is, dat de positie van de laagstbetaalden door gelijkmatiger inkomensspreiding wordt verbeterd.

Zullen de werknemers in het „bedrijfsleven” zich daarbij neerleggen? Dat zal moeilijk zijn zolang een denkwijze heerst, die welvaart meet in termen van besteedbaar inkomen met voorbijzien van de bijdrage tot welzijn die door collectieve voorzieningen wordt geleverd. Er is in dit opzicht een mentaliteitswijziging nodig: men zal het belang voor het „welvaren” moeten gaan waarderen van dingen als betere opvang van bejaarden, uitbreiding van mogelijkheden tot vorming, verbetering van wat voor de kwaliteit van het bestaan nodig is. Men zal eraan moeten wennen, dat een steeds belangrijker deel van de arbeidsbeloning zal bestaan in betere door de collectiviteit geboden voorzieningen.

Er is overigens, als de grenzen van de groei inderdaad bereikt zijn, weinig keuze. Dan zijn loonsverhogingen in het bedrijfsleven alleen nog maar te verkrijgen ten koste van toenemende werkloosheid.

De grenzen van de op winst gebaseerde economie

Het benutten van de stijging der arbeidsproductiviteit voor de uitbreiding van de non-profit-sector stuit nog op een andere, meer structurele moeilijkheid. Dat blijkt al uit het feit, dat precies het omgekeerde moet gebeuren van wat in de bestaande constellatie geboden schijnt. Het bedrijfsleven zal niet kunnen rekenen op lastenverlaging, het zal in tegendeel de lasten van een toenemend aantal werknemers in de non-profit-sector moeten dragen. De thans vereiste aanpak van de werkloosheid betekent niet alleen, dat met stijgende arbeidsproductiviteit niet langer loonsverhoging verbonden is, maar eveneens, dat grotere investeringen geen toenemende kapitaalwinst verzekeren. Het maatschappelijk rendement, dat nieuwe investeringen opleveren in de vorm van vrijkomend arbeidspotentieel voor de non-profit-sector, komt niet tot uitdrukking in privé-rendement voor de kapitaalverschaffer.

10) Als men bedenkt, dat de non-profit-sector op een geheel andere wijze in het economische leven functioneert dan de sector van de betalende diensten, moet het als zeer verwarrend worden beoordeeld, dat beide nog steeds zonder onderscheid als „tertiäre sector” worden aangeduid.

11) Vgl. de cijfers van het CBS over het aantal loontrekkers in openbaar en bijzonder gesubsidieerd onderwijs voor 1963 en 1973.

12) Op deze wijze wordt natuurlijk nog geen werk verzekerd aan onze 200.000 werklozen; de meerderheid kan niet overschakelen naar de non-profit-sector. Voor dit korte-termijnvraagstuk kunnen alleen noodoplossingen worden toegepast; waarbij ook gedacht kan worden aan „verdeling van het beschikbare werk”. De aandacht zal echter vooral moeten uitgaan naar het lange-termijnvraagstuk: wat te doen met de velen, die in de komende jaren door toepassing van arbeidsbesparende methodes telkens weer in het bedrijfsleven overbodig worden?

Worden met deze verdere aantasting van de rentabiliteit niet de grenzen van het economisch mogelijke overschreden? Dat zou inderdaad het geval zijn als deze grenzen samenvielen met wat binnen ons economisch stelsel mogelijk is. Dat is echter een veronderstelling, waarvan, tegen verspreide denkgewoontes in, moet worden vastgesteld dat zij onjuist is. De grenzen van het economisch mogelijke worden bepaald door de stand der produktiekrachten. Deze, zo bleek uit onze analyse, maken niet alleen uitbreiding van de non-profit-sector mogelijk, maar maken zulks zelfs in zekere zin noodzakelijk. De moeilijkheid zit in ons economisch stelsel, dat deze mogelijkheden niet weet te verwerken. Het verder vrijkomend arbeidspotentieel is niet benutbaar omdat er geen winst mee te maken valt.

Bezie men de zaak onder het gezichtspunt van het economisch mogelijke, dan zitten wij met het probleem, dat datgene, wat onze produktiekrachten mogelijk maken, niet te realiseren is binnen onze produktieverhoudingen. Onze produktiekrachten veroorloven het, telkens meer arbeidskracht in de non-profit-sector in te zetten. Dat dit feitelijk niet gebeurt, ligt aan onze produktieverhoudingen. Het stadium, waarin de economische ontwikkeling gekomen is, eist een produktiestelsel, dat niet meer op basis van winst en kapitaalrendement functioneert 13).

De verandering, die thans nodig is, is in beginsel gemakkelijk aan te geven, ook al zal zij praktisch moeilijk te realiseren zijn. Het kapitaal zou ter beschikking moeten zijn voor maatschappelijk rendabele investeringen, ook als die geen kapitaalwinst opleveren. Zulks vereist niets meer, maar ook niets minder dan dat de maatschappij op de een of andere manier het maatschappelijk kapitaal onder haar controle brengt. Het streven naar winst en kapitaalrendement zullen ondergeschikt gemaakt moeten worden aan de door de gemeenschap op het algemeen maatschappelijk belang gerichte economie 14).

De praktische moeilijkheden van de thans vereiste hervorming van mentaliteit en structuur zijn zo groot, dat er geen beginnen aan schijnt. Maar er is, zo moet onze analyse

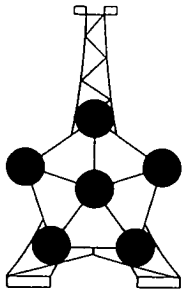
hebben duidelijk gemaakt, geen alternatief. De werkloosheidsbestrijding, die binnen het bestaande maatschappelijk bestel mogelijk is, biedt geen perspectief. Zelfs degenen, die luid roepen om verbetering van de winstverwachtingen, wachten zich ervoor daaraan de belofte van herstel der werkgelegenheid te verbinden. Zij gaan overigens geheel voorbij aan de vraag, wat er, op het ogenblik, dat de economische groei definitief tot stilstand is gekomen, moet gebeuren met de arbeidskrachten, die telkens weer massaal zullen worden uitgespaard. Hoe kortzichtig dit is, blijkt als men zich afvraagt, wat er met onze maatschappij gaat gebeuren, als zij niet klaar weet te komen met het werkgelegenheidsvraagstuk en wij terugkeren naar de toestanden van de jaren dertig 15). Het moet toch duidelijk zijn, dat er weinig kans bestaat dat onze maatschappij een dergelijke malaise nog eens zal overleven.

H. Hoefnagels S. J.

13) Ik weersta de verleiding om uiteen te zetten, dat de leer van Marx over de verhouding produktiekrachten-produktieverhoudingen fundamenteel juist blijkt te zijn, ook al voltrekt zich het proces, waarin het kapitalistische produktiestelsel de produktiekrachten ontwikkelt, die om andere produktieverhoudingen vragen, anders dan hij meer dan honderd jaar geleden voorzag.

14) Wat hier als voorwaarde voor de oplossing van het werkgelegenheidsprobleem naar voren komt, dringt zich ook op bij de analyse van andere problemen, waarmee de verzekering van onze toekomst ons confronteert. Men kan dit uitgewerkt vinden in *De toekomst staat op het spel* (door H. Hoefnagels e.a. uitg. bij De Nederlandsche Boekhandel, 1975). Daar wordt tevens concrete inhoud gegeven aan de gedachte van een „door de gemeenschap op het algemeen maatschappelijk belang gerichte economie“.

15) Wij zijn overigens al verder op weg daarheen dan uit de officiële werkloosheidsstatistieken blijkt. Heertje schat het aantal verborgen werklozen op 250.000 (Werkgelegenheidsbeleid: Van Keynes naar Marx, *Beleid en Maatschappij*, I, 1974, blz. 282 e.v.). Hoffman wijst erop, dat de ernst van de situatie niet voldoende in de cijfers tot uitdrukking komt, omdat deze de duur van de werkloosheid niet verdisconteren (De werkloosheid wordt onderschat, *ESB*, 22 januari 1975, blz. 72 e.v.).

Energiekroniek

Indicatieve programmering van de elektriciteitsproductie

DR. A. A. DE BOER

Lang voor de energiecrisis is al de wens geuit de planning van de produktie van elektriciteit aan te passen aan de eisen van de tijd door het opstellen van indicatieve programma's, zoals de Europese Commissie die voor de kernenergie moet publiceren conform artikel 40 van het Euratom-verdrag. In zo'n indicatief programma worden een aantal te verwachten of politiek haalbare ontwikkelingsstrategieën uitgewerkt zodat de consequenties van een ongewijzigde trend resp. een ingreep in die trend op

een aantal gebieden kunnen worden geanalyseerd. De noodzaak om een dergelijk programma op te stellen voor de Nederlandse elektriciteitsproductie in de komende decennia is de laatste tijd steeds groter geworden. Zelfs bij matiging van de exponentiële groei van het energieverbruik kunnen in een dichtbevolkt land als het onze problemen worden verwacht, die een tijdige analyse van verwachtingen en nevenverschijnselen nodig maken; de dreiging van een voortzetting van de snelle groei die ons

steeds als een zwaard van Damocles boven het hoofd blijft hangen maakt het extra urgent de mogelijke knelpunten op te sporen. Alleen dan kunnen wij een politiek bedrijven, als we onder politiek tenminste verstaan de kunst om het onwaarschijnlijke te verwezenlijken en verwachtingen, die ons niet zinnen, te doorbreken.

Een goed indicatief programma zal verschillende alternatieven moeten geven naast de te verwachten ontwikkeling; behalve de gevolgen van een onge-

wijzigd beleid moet men enerzijds na gaan wat er zou gebeuren als die verwachting nog te optimistisch blijkt en anderzijds inzicht geven in de ontwikkeling die men zou kunnen realiseren door het voeren van een min of meer ingrijpende politiek. Daarbij gaat het natuurlijk niet alleen om de elektriciteitsproductie als zodanig, maar om de ontwikkeling daarvan in o.a. planologisch en ecologisch perspectief.

Voor het goed functioneren van het systeem van de indicatieve programmering is het verder van belang dat het programma niet eenmalig is. Het moet voortdurend worden aangepast; als een regering het produceren van een uitvoerig document van dit type zou beschouwen als een gemakkelijke fauteuil heeft het stuk zijn betekenis verloren. Ook als die aanpassing niet zou geschieden op basis van discussie en inspraak; dat laatste stelt overigens hoge eisen, niet alleen aan degenen die de resultaten van die inspraak moeten verwerken in het beleid, maar ook aan degenen die van de mogelijkheid tot inspraak gebruik wil maken.

Structuurschema elektriciteitsvoorziening

Van stokpaard naar realiteit is vandaag voor mij maar één stap, want het zojuist verschenen *Structuurschema elektriciteitsvoorziening* 1) beantwoordt in zekere mate aan de beschrijving van het indicatief programma. De daarin voorgestelde procedure is een gezonde uitdaging aan allen die tot nu toe in kritische bewoordingen van hun ongenoege over de ontwikkeling van onze elektriciteitsvoorziening hebben kenbaar gemaakt. Blijkens de inleiding zijn de intenties van de verantwoordelijke bewindslieden, de ministers van Economische Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, in overeenstemming met de hierboven geformuleerde verlangens. Ook al is het document in kwestie nog maar een eerste stap waarop hier en daar wel wat te zeggen valt, is deze benadering politiek gesproken van grote betekenis. De auteurs signaleren dat men zich tegenwoordig heel wat kritischer opstelt met betrekking tot de groei van het energieverbruik. Dit is o.a. een gevolg van het groeiend inzicht in het feit dat er een nauwe samenhang bestaat tussen die snelle groei en de aantasting van ons milieu. Zij vermelden, dat voor velen in onze maatschappij een voortzetting tot in de verre toekomst van de in de afgelopen jaren opgetreden groei van het energieverbruik een benauwend toekomstbeeld is; anderen daarentegen zijn optimistischer en verwachten dat zelfs bij voortgezette groei de kwaliteit van het leefmilieu behouden kan blijven, ja zelfs dat verbetering van het leefmilieu door toepassing van extra energie mogelijk is.

De toevoeging achter de komma, die ik woordelijk overneem uit de passage, waarin de twee opinies tegenover elkaar geplaatst worden, lijkt mij wat misplaatst. Het feit dat milieubeschermden of -herstellende maatregelen energie kosten lijkt mij niet bepaald deel uit te maken tot de argumentatie die de optimist kan inbrengen tegen het pessimisme van de eerste groep. Ik geloof dat degenen, die een voortzetting van de groei van het energieverbruik tot in een verre toekomst een kwalijk perspectief vinden, het gelijk aan hun zijde hebben en velen zullen op dit punt een duidelijker positie van de verantwoordelijke bewindslieden missen.

Formeel kan men echter staande houden dat een dergelijke uitspraak in dit document nog niet aan de orde is, omdat de hierin beschreven gevolgen van die voortzetting van een zekere groei het feitenmateriaal geven waarop een oordeel met betrekking tot de elektriciteitsproductie gebaseerd moet worden. Als doel van het document wordt immers onder andere aangegeven: de mogelijke consequenties van de ontwikkeling van de elektriciteitsproductie voor onze ruimtelijke structuur en ons milieu zichtbaar te maken en in discussie te stellen.

Ik zal mij in deze *Energiekroniek* beperken tot enige economische facetten van deze problematiek; de problemen betreffende het milieu, die in de nota grote aandacht krijgen, zullen dan in de volgende *Energiekroniek* aan de orde komen.

Prognose en maximale raming

De auteurs van de nota gaan uit van een *prognose* voor de periode van nu tot het jaar 2000 voor:

- het netto verbruik;
- het bruto gebruik;
- de maximale belasting;
- het opgestelde vermogen.

Voor de beide laatste posten is bovendien een *maximale raming* gegeven voor het laatste decennium van deze periode. De *prognose* wordt gepresenteerd als een zo reëel mogelijke verkenning aan de hand van de huidige kennis en verwachtingen; de *maximale raming* wordt gegeven omdat de vermindering van de groei misschien minder sterk zou kunnen zijn dan verwacht, wanneer bepaalde moeilijk voorspelbare nieuwe toepassingen van elektrische energie zouden worden gerealiseerd. Noch de *prognose*, noch de *maximale raming* moeten worden gezien als een na te streven of onvermijdelijke ontwikkeling. De *maximale raming* is duidelijk een minder wenselijke eventualiteit, waarmee echter bij het uitstippelen van een beleid rekening moet worden gehouden.

Het heeft weinig zin hier in detail alle cijfers weer te geven; ik volsta daarom

met enkele essentiële gegevens betreffende het op te stellen vermogen. Dat vermogen bedroeg in 1973 ruim 11.000 megawatt. Volgens de *prognose* zou het opgestelde vermogen in het jaar 2000 ongeveer 3,5 maal zo groot zijn: 39.000 megawatt. De door deze centrales in feite geproduceerde hoeveelheid elektrische energie zou anno 2000 ongeveer 3,8 maal de productie anno 1973 bedragen. Dit betekent, dat men verwacht dat het jaarlijkse groeipercentage van de maximale belasting, dat gedurende de periode van 1966 tot 1973 *meer dan 10% per jaar* bedroeg, geleidelijk aan zal dalen van rond 8% voor de komende jaren tot gemiddeld 3,5% voor het laatste decennium.

De *prognose* leidt dus tot een opgesteld vermogen van 39.000 megawatt. Volgens de *maximale raming* zou het opgestelde vermogen anno 2000 rond de 56.000 megawatt liggen. In beide gevallen zeer hoge waarden, in vergelijking met een huidig vermogen van rond 13.000 megawatt, maar toch altijd nog minder dan de verwachtingen die enige jaren geleden nog werden uitgesproken op basis van extrapolatie van historische gegevens. Er wordt dus duidelijk in sterkere mate dan voorheen met een vermindering van de groei gerekend, echter zonder ingrijpende veranderingen op korte termijn.

Prognosetechnieken

Hoe reëel is die verwachting? In een bijlage is summier uiteengezet welke procedure is gevolgd bij het opstellen van de *prognose*. Het elektriciteitsverbruik is berekend als de som van een aantal deelprognoses die ieder voor zich een extrapolatie vormen van de in het verleden geconstateerde trends. In de *prognose* komt de verwachting tot uiting van een gematigder ontwikkeling van de economie in en na de jaren tachtig, maar het invoeren van de energiegegevens in de ontwikkelingsstructuur van BNP, industriële ontwikkeling en bevolkingsgroei geschiedt aan de hand van historische gegevens.

Dergelijke studies zijn uitermate nuttig om de structuur van de elektriciteitsproductie te onderzoeken. Ik vrees echter, dat de huidige veranderingen in de energiesector te ingrijpend zijn om nog te geloven in het onbekommerd voortbestaan van in het verleden geconstateerde trends en relaties. Ook zonder deze bijzondere omstandigheid moet men een vraagteken zetten bij de voorspelbaarheid van het totale elektriciteitsverbruik of het energieverbruik. In het verleden bleek de onderlinge relatie tussen bijv. de industriële productie, de bevolkingsgroei en het energieverbruik nog wel bin-

1) *Structuurschema elektriciteitsvoorziening*, Staatsuitgeverij, juli 1975.

nen zekere grenzen te achterhalen; het was vooral de *tijdsbasis* die zonder voorstelbare oorzaak nog wel eens wilde inkrimpen of oprekken 2). Juist voor het onderhavige doel had het mij daarom eleganter geleken de prognose minder scherp te onderscheiden van een vage raming als hier is gedaan. Men had dan bovendien gemakkelijker de valse schijn van exactheid kunnen vermijden die een prognose, alle verklarende teksten ten spijt, toch vaak nog de leek (of de politicus) zo gauw de neiging (of het alibi) geeft de prognose als een onweerlegbare voorspelling te hanteren (of te misbruiken).

Overigens wordt de zaak er niet duidelijker op als men er rekening mee moet houden dat in de prognose al een stukje beleid is ingebouwd. Wij lezen namelijk in het *Structuurschema* de op het eerste gezicht wat verwarrende mededeling dat de *prognoses* voor het gebruik en de maximale belasting voor de eerste periode in redelijke mate overeenstemmen met het in de *Energienota* 3) gepresenteerde *beleid* voor de periode tot 1985. Ter verklaring: in de *Energienota* is een prognose gegeven voor het energieverbruik bij ongewijzigd beleid. Daaruit is een beleidsstrategie ontwikkeld die bestaat in het doorberekenen van de geschatte kwantitatieve effecten van een in negen punten vervatte zuinigheidspolitiek. In de deelprognoses die de basis vormen voor de prognose van het *Structuurschema* zijn deze effecten al doorberekend, zoals bijv. bij de berekening van het elektriciteitsverbruik per gezinshuishouding.

De presentatie zou aanmerkelijk duidelijker zijn geweest wanneer men zich wat minder had vastgebeten in klassieke prognosetechnieken en aan de hand van de uitgevoerde modelberekeningen de twee geschatte ontwikkelingslijnen had gepresenteerd als een bescheiden poging, de te verwachten ontwikkeling te benaderen. Als zodanig zijn de twee ramingen (de „prognose” en de „maximale raming”) heel bruikbaar als men ervan uitgaat dat de bescheiden remming van de groei, die zij vertegenwoordigen in vergelijking met de explosieve groeipatronen die wij in het verleden nog voor realistisch aannamen, een realistisch perspectief is.

Daarnaast zou men echter rekening moeten houden met de overweging dat het wel eens anders zou kunnen lopen. Een optimistischer, langzamer groeiend ontwikkelingspatroon zou immers kwantitatieve informatie kunnen geven over de werkelijke voordelen die uit een dergelijke remming van de groei zouden voortvloeien, of die remming nu spontaan zou optreden dan wel het gevolg zou zijn van een ingrijpende politiek.

Het zou echter bepaald onjuist zijn, deze alternatieve prognose als uitgangspunt te nemen voor een *structuurschema* als het onderhavige, hoewel dit al gesuggereerd is. Het zou struisvogelpoli-

tiek zijn als men een dergelijk optimisme als basis voor een beleid zou hanteren als het er juist om gaat op alle eventualiteiten voorbereid te zijn.

Er zijn in verband met de hierboven gemaakte kanttekeningen over de onvoorspelbaarheid van met name de tijdschaal al eens gesuggereerd zich voor exercities als deze wat minder vast te bijten in de kalender en zich in eerste instantie „tijdloos” bezig te houden met de vraag hoe de structuur van de elektriciteitsvoorziening er uitziet op het moment dat de vraag twee-, drie- of viermaal de huidige is. Dat is een procedure die mijns inziens zeker eens ingang zal vinden. Maar hoe het zij, het uitgangsmateriaal voor een dergelijke opzet is vergelijkbaar met wat in dit *Structuurschema* is gepresenteerd. Deze opmerkingen moeten daarom worden gezien tegen de achtergrond van vreugde over het feit dat dit materiaal nu op tafel ligt en de discussie kan worden geopend.

De aard van dat materiaal kan hier alleen maar worden aangeduid. De mogelijkheid in Nederland een bepaalde elektriciteitsproductie te realiseren overeenkomstig de toekomstige behoefte wordt getoetst aan de noodzaak, rekening te houden met de beschikbaarheid van grondstoffen en aan de noodzaak te voldoen aan milieu-eisen met betrekking tot koeling, verontreiniging van water en lucht en geluidshinder. Verder dient een aanvaardbare ruimtelijke structuur te worden gerealiseerd. Bovendien moet de elektriciteitsproductie kostendekkend zijn en planmatig worden gerealiseerd op een wijze die leidt tot o.a. een verantwoorde prijsstelling.

De problemen rond de grondstoffenvoorziening zijn in de *Energienota* al uitgebreid behandeld; in het *Structuurschema* beperkt men zich tot een summiere recapitulatie. Veel aandacht wordt daarentegen besteed aan de karakteristieken van verschillende mogelijke vestigingsplaatsen en de inpassing van koppel- en transportnet in het landschap. Tenslotte wordt ingegaan op de financiële aspecten en op de noodzaak, bepaalde problemen door nader onderzoek op te lossen.

Nieuwe procedure

Belangrijk is echter, dat het *Structuurschema* een nieuwe procedure inluidt. Dit document is alleen nog maar een beleidsvoornemen, dat nu in publieke discussie wordt gesteld. Het zal de procedure van de z.g. planologische kernbeslissing doorlopen; d.w.z. dat het voorwerp wordt van interdepartementaal overleg en overleg met de provincies. Het wordt verder openbaar gemaakt om ieder de gelegenheid te geven zijn mening kenbaar te maken vóór de regering een beslissing neemt. In onderlinge samenhang worden dan enerzijds de streekplannen resp. bestemmingsplannen in overeenstem-

ming met het *Structuurschema* opgesteld en anderzijds een tienjarenplan voor de elektriciteitsproductie opgesteld.

Het entameren van deze nieuwe procedure is misschien wel één van de belangrijkste kanten van het *Structuurschema*. Zowel over de *Energienota* als over het hier besproken document zullen in de naaste toekomst nog wel enige harde noten gekraakt worden. Iedere regio zal trachten het hem toebedeelde aandeel in de lasten aan zijn buurman te gunnen en de voorstanders en tegenstanders van bepaalde vormen van energieproductie zullen hun stokpaardjes weer bestijgen; sommigen hebben al spontaan met kracht van (vaak onjuiste) argumenten van hun verontwaardiging over de inhoud van het *Structuurschema* blijk gegeven.

Men moet zich echter realiseren dat juist de inspraakmogelijkheid ieder in de gelegenheid stelt zijn standpunt aan de hand van dit concrete uitgangspunt, het *Structuurschema*, te preciseren en waar te maken. Dat laatste is vooral belangrijk. Wie, om een voorbeeld te noemen, zorgen heeft over de kostenontwikkeling van kerncentrales en meent dat optimisme hierover niet gerechtvaardigd is, moet niet komen aandragen met de prijs van de stroom van een tien jaar geleden gebouwde lilliput-reactor als die te Doodewaard 4), maar met relevante cijfers op tafel komen, zoals Drs. B. de Vries dat binnenkort in dit tijdschrift doet. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor andere bekende items uit de discussie, maar ook voor verwaarloosde onderwerpen als de gevaren verbonden aan de terugkeer naar de steenkool; dit onderwerp kwam eveneens in *ESB* ter sprake 5).

De confrontatie tussen vertegenwoordigers van verschillende disciplines zal in het kader van de discussie van het *Structuurschema* kunnen worden toegespitst op de werkelijke problemen waarvoor wij staan. Een aantal concrete discussiepunten heb ik in een vorige kroniek gerecapituleerd 6). Het is een van de belangrijkste verdiensten van de bewindslieden die het initiatief namen tot het opstellen van het *Structuurschema* en het uitstippelen van de te volgen procedure dat er een kader is geschapen waarin de — tot nu toe vaak zo onbevredigend verlopen — energiediscussie een nuttige en doelgerichte functie kan krijgen.

A. A. de Boer

2) A. A. de Boer, *Energie vandaag en morgen*, hoofdstuk 6, Kluwer, 1974.

3) *Energienota*, Staatsuitgeverij, september 1974.

4) Zoals, volgens *Het Parool* van 12 juli 1975, de Amsterdamse wethouder Roel van Duyn.

5) S. H. Ellens, Kernenergie en sociale kosten, *ESB*, 16 juli 1975, blz. 693.

6) *Energiekroniek*, *ESB*, 14 mei 1975.

Systeemconceptie

DR. G. R. EYZENGA

In *ESB* van 25 juni en 2 juli jl. is een artikel verschenen van de hand van collega Drs. M. Geersing, waarin hij een poging waagt te komen tot een tijdopname (*momentopname* ware hier m.i. een beter woord geweest) en voorlopige conclusies m.b.t. de systeemconceptie. Dit artikel in twee delen noopt mij tot het plaatsen van enige korte kanttekeningen. Hoewel de (ten dele eigen) opvattingen, die Geersing in zijn artikel ventileert, eigenlijk om een uitgebreidere beschouwing vragen, zullen de lezers het hopelijk kunnen billijken dat ik dat nu wegens tijdgebrek niet doe. Wellicht is daartoe binnenkort nog eens de gelegenheid.

In de conclusie van het eerste deel van zijn artikel (blz. 27) merkt Geersing o.m. op dat de systeemconceptie pretendeert „op alle markten thuis te zijn”. Op bedoelde markten worden volgens de auteur resp. filosofische, methodologische alsmede (inter)disciplinaire systeemartikelen „verkoch”, die eerder (blz. 626) meer in detail zijn gesorteerd naar deductieve, inductieve, axiomatische en empirische produkten van de geesten van de diverse onderzoekers. Impliciet proef ik in dit stuk enig misprijzen t.a.v. de deductieve benadering, die volgens de auteur weliswaar pragmatisch zou kunnen zijn, maar die per definitie niet ook gedragsmatig kan zijn. Hierover de nu volgende opmerkingen.

1. In feite is elke vorm van (systeem) denken, uitmondend in een conceptueel model, een vorm van abstract denken. Het gaat er daarbij in dit speciale geval om een formele theorie te ontwikkelen, die in zo algemeen mogelijke termen beschrijft hoe men relaties tussen attributen van objecten *zou kunnen* afbeelden in een model. Het niveau van de beschouwing staat daarbij m.i. boven dat van een willekeurige discipline. Met andere woorden, er is sprake van een z.g. *meta*-theorie die uiteraard empirisch leeg is. Dergelijke meta-concepties zijn — gelet op hun doelstelling of kennisideaal — alleen vatbaar voor immanente kritiek. In dit licht is het naar mijn mening op methodologische gronden onterecht te komen met het verwijt dat zo'n conceptie niet empirisch onderbouwd is, in de zin dat men er toepassingen op disciplinair niveau aan kan ontleen, zonder

dat daarvoor nog zo het een en ander moet worden ingevuld. Zulks is ook nimmer de bedoeling geweest! Overigens zie ik niet in op welke wijze men langs *empirische* weg kan komen tot een structurele vergelijking van disciplines (blz. 626) zoals Geersing aanvoert. Deze vergelijking dient te geschieden aan de hand van formele — via eventueel aanwezige en per discipline opgestelde — afbeeldingsprocedures, waarbij noodgedwongen gebruik wordt gemaakt van abstractie van de empirie. Geersing suggereert dat er *zuivere* deductieve resp. inductieve concepties naast of tegenover elkaar zouden bestaan. Dit acht ik ten principale onjuist. Bij de deductieve concepties mag de zuiverheid dan relatief groter zijn dan bij de inductieve, er is m.i. altijd sprake van een zekere vermenging van beide in een model. Dat wist zelfs de generaliserende abstractie niet uit. Ook daarin is op plaatsen sprake van axiomatische trekjes. In theorie vormt deze wijze van abstractie weliswaar het ideale pad, in de praktijk blijkt een validatietoets veelal (nog) grote moeilijkheden op te roepen, reden waarom men gedwongen een stapje terug moet doen.

2. Naar mijn mening is het opvoeren sec van vier stromingen in de systeemleer (blz. 627), zoals Geersing doet, op zijn minst onvolledig. Deze „stromingen” verblijven namelijk op zeer verschillende niveaus van het creatieve, abstracte denken, die weliswaar onderling gerelateerd zijn, maar waarvan de intensiteit van de relaties ongelijk is. De filosofie staat boven de methodologie qua abstractieniveau en kennisideaal. De relatie tussen beide is relatief zwak. De methodologie verkeert op een hoger niveau dan de disciplinaire stromingen, alhoewel de relaties hier betrekkelijk sterk zijn. De systeemconceptie bevindt zich — zoals ik al eerder zei — op hetzelfde niveau als de methodologie: een meta-niveau. Tenslotte zie ik herhaald dat een scheiding tussen inductieve en deductieve stromingen op vakwetenschappelijk niveau een te zwart-witte beschrijving is van de werkelijkheid.

3. Systeemdenkers bewegen zich met hun meta-concepties niet op het laagste niveau. Vandaar dat Geersing naar mijn mening te veel vraagt van een econoom of van een bedrijfskundig ingenieur als hij verlangt dat een conceptie behalve

bijv. economische criteria, tevens ook nog algemeen gedragswetenschappelijke criteria in de meta-conceptie betreft. Daartoe zijn momenteel de gedragswetenschappen *zelf* niet in staat. Geersing zoekt en vraagt naar het bekende schaap en dat is, gegeven de stand van het onderzoek in de systeemleer op dit moment, te veel gevraagd. Dit punt van kritiek dat door vele pseudo-gedragswetenschappers of -sympatisanten steeds opnieuw wordt aangevoerd, als het gaat om abstracte modellen, heeft m.i. meer demagogische dan wetenschappelijke hardheid. Zijn opmerking (blz. 639) dat hij over de bijdrage op gedragsmatig gebied zijn twijfels heeft, had m.i. door Geersing nader moeten worden uitgewerkt. Hij had daarover wellicht interessante dingen kunnen zeggen. In dat geval is het een ommissie. In het tegengestelde geval is de kritiek voorbarig.

Bij de „kritische beschouwing van de systeemconceptie” (blz. 641) nog de volgende kanttekeningen.

4. Het is onjuist te menen dat de relaties in een systeem altijd stationair worden verondersteld. Het enige feit dat stationaire betekenis heeft, is *dat* er een relatie blijft bestaan, alhoewel er inhoudelijk van alles mee kan gebeuren.

5. Wat Geersing bedoelt met „stabiele objecten” is mij niet duidelijk. Waarschijnlijk wordt bedoeld dat de attributen van de objecten binnen bepaalde grenzen variëren, m.a.w. dat ze *beheerst* zijn?

6. Het citaat van Weick aangaande het bestaan van meerdere toestanden doet m.i. niet ter zake. Wanneer het gaat om het bepalen van het gedrag is het namelijk alleen van belang of er een uniek gedrag als uitvoer wordt opgewekt. In dat geval is er eventueel sprake geweest van een *gelijktijdige* verwerking van meerdere toestanden in het beslissingsproces. De systeemconceptie kan aan een dergelijke toestandsbeschrijving formeel voldoen. In bepaalde gevallen (schizofrenie bijv.) kan het optreden van simultane toestanden het genereren van een uniek gedrag blokkeren. Het systeemmodel moet daaraan worden aangepast. Dit dient het werk te zijn van het disciplinaire niveau en niet van het meta-niveau.

7. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de cyclische causale bindingen. Hier is geen sprake van gelijktijdigheid in analytische zin, maar van terugkoppeling. Men leze daarvoor o.a. het boekje van Watzlawick c.s., *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie* dat in een Nederlandse vertaling is uitgegeven bij Van Loghum Slaterus.

Samenvattend kom ik tot de conclusie dat het artikel van collega Geersing m.i. hier en daar wat al te gemakkelijk over de problemen heen stapt, waardoor zijn kritiek de gewenste hardheid mist. Het simultaan willen ontwikkelen van concepten die op alle, hiervoor aangegeven, niveaus aan de daarmee verbonden eisen kunnen voldoen, is een weinig zinnige gedachte, die tot mislukking is gedoemd. Men zal eerst meta-concepties moeten bedenken die vervolgens op (inter)disciplinair niveau kunnen worden aangepast en toegepast c.q. worden gevalideerd. Geersing is kennelijk een enigszins andere mening toegedaan. Het is jammer dat het *waarom* van die mening m.i. tussen de regels en de marge van zijn artikel zijn geraakt.

G. R. Eyzenga

Naschrift

De reactie van Eyzenga zou kort afgehandeld kunnen worden met de opmerking dat over enig misprijzen t.a.v. de deductieve benadering geen sprake is. Letterlijk staat op pagina 639 van *ESB* van 2 juli: „Uiteraard kan vanuit de axiomatische benadering een beschrijving worden gegeven, maar in hoeverre die descriptie valide is, blijft de vraag; daarmee hangt samen de mogelijkheid tot het doen van empirische cognitieve uitspraken en de bijdrage tot de praeologie. We zijn hier niet al te pessimistisch over. Zeker op pragmatisch, beslissingstheoretisch en informatie-technologisch gebied kan de systeemconceptie een waardevolle bijdrage leveren; over de bijdrage op gedragsmatig gebied hebben we onze twijfels getuige het benadrukken van het behavioristische standpunt („Stimulus-Response”-benadering”).

De opmerking van Eyzenga als zou gezegd zijn dat de deductieve benadering „ . . . weliswaar pragmatisch zou kunnen zijn, maar *per definitie* niet ook gedragsmatig kan zijn” is daarmee volstrekt onjuist.

De opmerkingen in het stuk van Eyzenga onder punt 1, 2 en 3 zijn dan ook gebaseerd op een onjuiste veronderstelling. Veeleer worden door Eyzenga *vermeende* tegenstellingen aangescherpt om dan vervolgens op zijn eigen gesuggereerde tegenstellingen kritiek te leveren. Zo is door mij niet gesuggereerd dat er *zuivere* deductieve resp. inductieve concepties naast of tegenover elkaar zou-

den bestaan. Wel is in het artikel in *ESB* van 25 juni gezegd dat „een samengaan van het empirische en deductieve standpunt kan gevonden worden in het operationeel onderzoek. Voor het oplossen van problemen is in de onderzoekfase een samenwerking tussen disciplines noodzakelijk. Vanuit de *empirie* worden de *problemen* het uitgangspunt terwijl in de *oplossingsfase* een aantal *axiomatische technieken* worden gebruikt”. Over het feit dat bij het afbeelden van problemen door middel van de generaliserende abstractie sprake is van axiomatische trekjes, door het leggen van aanvullende (veronderstelde) relaties tussen de enkelvoudig getoetste relaties is geen meningsverschil gegeven de opmerking in *ESB* van 25 juni op blz. 627.

Waarom de generaliserende abstractie in theorie het ideale pad genoemd moet worden, is mij niet duidelijk. Eerder zou ik geneigd zijn te zeggen dat vanwege de extra validatietoets men in de *praktijk* kan komen tot een meer valide afbeelding van het probleem.

De opmerking van Eyzenga dat de systeemconceptie zich op hetzelfde niveau bevindt als de methodologie is een ontkenning van andere levende opvattingen m.b.t. de systeemconceptie en heeft de teneur van: „Ik heb toch gelijk”. Dat het de bedoeling van Eyzenga is om een *formele theorie* te ontwikkelen is zijn goed recht. Dat anderen trachten een methodologie van het *praktijk denken* 1) te ontwikkelen ontgaat hem kennelijk.

De opmerking dat gezegd zou zijn dat in een *conceptie* behalve economische criteria ook nog algemeen gedragswetenschappelijke criteria zouden moeten worden betrokken moet eveneens worden ontkend. In *ESB* op pag. 639/640 waar de *uitwerking* van Eyzenga's systeemconceptie op het besluitvormingsstructureringsprobleem in de organisatie wordt besproken staat dat „. daarbij wordt geabstraheerd van sociologische en psychologische gedragsmatige factoren door alleen bedrijfs-economische keuzeprocessen als uitgangspunt te nemen”. Dat Eyzenga van deze variabelen abstraheert is merkwaardig daar hij juist het basisconcept van de gedragsbenadering van organisaties als uitgangspunt kiest voor het besluitvormingsstructureringsprobleem. De uitwerking van dit basisconcept in systeemtermen is juist één van de thema's in Eyzenga's dissertatie 2). Als kennelijke sympathisant van de gedragsbenadering vinden we het voornoemde abstraheren van gedragsvariabelen een omissie en maakt de benadering van Eyzenga *pseudo-gedragswetenschappelijk*.

Met betrekking tot de opmerkingen over de kritische beschouwing van de systeemconceptie ondersteunt Eyzenga kennelijk het vermelde standpunt dat relaties variabel kunnen zijn hoewel hij vasthoudt aan het blijven bestaan van een relatie; in *ESB* van 2 juli is de moge-

lijkheid open gelaten dat een relatie verdwijnt. De opmerking over wat kan worden verstaan onder stabiele objecten onderschrijven we.

De strekking van de opmerking van Weick is Eyzenga kennelijk ontgaan. Wat Weick plausibel acht, is dat de geheugen-, perceptie- en anticipatie-processen van mensen aan één variabele meerdere betekenissen kunnen toekennen op hetzelfde tijdstip. In de cognitieve psychologie tracht men dit te verklaren door te veronderstellen dat mensen gebruik maken van *meerdere structuren* bij het verwerken van informatie 3), zodat het een te sterke vereenvoudiging kan zijn als men uitgaat van een unieke structuur tussen de objecten of attributen van objecten. Johnson formuleert het als volgt: „The individual does not just respond to the stimulus that he perceives; rather he constructs a pattern or representation of certain attributes of the environment as he has constructed it” 4). Het wijzigen of opnieuw bouwen van structuren wordt daarbij het cognitieve proces genoemd. Het incorporeren van dit aspect in formele zin zal de formele systeemconceptie een stap voorwaarts brengen en de toepasbaarheid in de gedragswetenschappen vergroten.

De opmerking van Eyzenga aan het eind van zijn reactie dat men eerst *meta-concepties* zal moeten bedenken, die vervolgens op (inter)disciplinair niveau kunnen worden aangepast en toegepast, ondersteunt de in het artikel van *ESB* van 2 juli (blz. 641) gebezigde standpunt „dat voor het verklaren van de werkelijkheid een pluriformiteit van concepten gewenst is”. Eén van die concepties kan de systeemconceptie zijn. De suggestie als of het *de* conceptie is, relativeren we daarmee, ook als deze conceptie een meta-conceptie is in de zin van Eyzenga.

Tot slot excuses voor de vele herhalingen van delen uit de vorige artikelen. Voor de oplettende lezer van de artikelen betekent dit een duplicatie. Gegeven de reactie van Eyzenga was één en ander nodig om zijn kritiek om de kritiek, gedeeltelijk veroorzaakt door gefilterd en onzorgvuldig lezen te weerleggen.

M. Geersing

1) Zie bijv. P. J. van Strien, Naar een methodologie van het praktijkdenken in de sociale wetenschappen, verschijnt in het themanummer over methodologie van het *Nederlands Tijdschrift van Psychologie*, november 1975. Heymans Bulletin, 75-HB-1851N, Groningen.

2) Zie G. R. Eyzenga, *Systeem en organisatie*, dissertatie Groningen, blz. 35.

3) Zie H. M. Schroder, M. J. Driver, S. Streufert, *Human information processing*, Londen, 1967.

4) D. M. Johnson, *Systematic introduction to the psychology of thinking*, Londen, 1972, blz. 19.

Boeken nieuws

Drs. T. Tieleman: Management, informatie en informatiemanagement. Enige beschouwingen over theorie en praktijk van management-informatiesystemen, Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1974, 194 blz. f. 31,50.

Het gebeurt helaas maar al te weinig dat schrijvers van wetenschappelijke werken in een apart hoofdstuk een omschrijving geven van de begrippen die zij hanteren. Hier is deze omschrijving duidelijk gegeven en alleen reeds daarom weet de lezer waaraan hij toe is. Onder informatie wordt in deze studie verstaan een waarneming of meting omtrent het functioneren van een systeem of omtrent de omgevingswereld waarbinnen het systeem functioneert, die de richting en de omvang van de afwijking van de norm betreft. Management-informatie is die informatie die management (bedoeld wordt hier de topleiding van de onderneming) nodig heeft om zijn taak goed te vervullen. En onder systeem wordt verstaan een geheel van relaties, dat zich zelf in stand houdt, dank zij een intensieve wisselwerking met de buitenwereld (open systeem). In zulk een systeem vindt steeds opnieuw de cyclus invoer - verwerking - uitvoer plaats.

Na een verduidelijking van de systeemtheorie en van de cybernetica geeft het derde hoofdstuk een inzicht in het functioneren van ondernemingen en de functie die het management daarbij vervult. Aan de hand van theorieën van Ansoff en Sjöberg wordt onderscheid gemaakt tussen beheerssystemen (jammer dat de schrijver het ietwat verwarrende begrip „controlsystemen” gebruikt) en de logistieke systemen. De logistieke systemen omvatten bijv. de productie van goederen en diensten. De beheerssystemen richten zich op de omzetting van gegevens in een zodanige actie, dat het te beheren logistieke proces in de gewenste richting wordt beïnvloed. Het beheerssysteem valt in principe uiteen in een informatiesysteem (input) en een beslissingssysteem (output). Bij de informatie is interne informatie onvoldoende; evenzeer is externe informatie (uit de omgeving) vereist. De besluitvorming van de topleiding van de onderneming omvat volgens Ansoff, Dale en Simon vooral de planning en het beheer (control).

In het vierde hoofdstuk wordt uitvoerig ingegaan op de logistieke informatiesystemen (Lis) in de onderneming om het onderscheid tussen management-informatiesystemen (Mis) te verduidelijken. Een Lis is gericht op één bepaald logistiek proces, terwijl een Mis

op één bepaald managementproces is gericht. Een Lis volgt een transactielijn en trekt zich weinig van de afdelingsgrenzen aan. Bij de bouw van een Lis wordt meestal de bottom-top-benadering (dus van onderaf) gevolgd. In het beheerssysteem van een Lis speelt één verantwoordelijke functionaris een centrale rol. Deze functionaris is de systeemmanager. Lis-systemen laten zich gemakkelijk automatiseren. Het is gevaarlijk alle Lis-systemen van een grote onderneming in één mammoet-informatiesysteem onder te brengen. Tenslotte is het noodzakelijk een goed informatieplan op de te stellen, zodat het informatiegebeuren van een onderneming wordt gecoördineerd.

Managementinformatiesystemen, zo verklaart het volgende hoofdstuk, zijn wel te onderscheiden van logistieke informatiesystemen. Een Lis dient ter ondersteuning van één bepaald logistiek proces: een Mis ter ondersteuning van een bepaald managementproces. Een Lis kan verschillende afdelingen omvatten; een Mis is toegespitst op één manager of een managementteam. Kent de Lis een benadering van onderop, zo kent een Mis die van bovenaf. Bij een Lis leidt een systeemmanager, bij een Mis een informatiemanager. Bij een Lis wil men een proces stroomlijnen en eventueel automatiseren; bij een Mis wil men een managementproces verbeteren door toespitsing van de rapportering op significante afwijkingen. Nu is het grote probleem bij de managementinformatie, althans naar het oordeel van vele deskundigen, dat hij nauwelijks is te definiëren, omdat de bronnen zo veelzijdig zijn (Muller, Dearden). De schrijver deelt deze mening niet en legt de nadruk op de wenselijkheid van de Mis-systemen, zij het ten koste van de werkingsfeer.

De ontwikkeling van managementinformatiesystemen bij de NV Nederlandse Spoorwegen wordt in het zesde hoofdstuk beschreven. In de eerste plaats wordt de ontwikkeling van de organisatie van dit grote bedrijf geschetst. Daarna wordt de nieuwe organisatie van de informatiestroom gezien. De ontwikkelingen in en rondom ons nationale spoorwegbedrijf vormden een uitstekende voedingsbodem voor een geheel nieuwe organisatorische opzet van Lis- en Mis-systemen. Daartoe

werd een stuurgroep gevormd. Bij de opzet van de Mis is gebleken dat hier het grote probleem is het scheppen van de goede organisatorische voorwaarden en niet hoe men de gegevens door middel van computers kan verwerken. Het doel van de Mis is de communicatie over planning en beheer effectiever te maken, zodat men niet verdrinkt in een veelheid van gegevens. Voor de lopende zaken van het bedrijfsgebeuren is een Mis ontworpen op basis van „exception reporting”, die slechts één bladzijde A 4 per maand omvat.

Alvorens de schrijver tot zijn samenvatting komt, geeft hij in het zevende hoofdstuk een profiel van de informatiemanager. Een onderscheid wordt gemaakt tussen „electronic data-processing-managers”, informatiemanagers en systeemmanagers. De informatiemanager is de meest veelzijdige functionaris. Hij is de trait d'union tussen de informatievragers en de informatieverstrekker. De ideale informatiemanager bestaat niet. Hij is geen computerspecialist, geen administrateur, geen „controller”, want al deze functionarissen missen in het algemeen de gewenste veelzijdigheid. Hier is sprake van een nieuwe functie in de onderneming, zoals wij er in de laatste jaren zoveel hebben zien ontstaan. Zelfs wordt een pleidooi geleverd voor een informatiedirecteur, die in grote ondernemingen de activiteiten van edp-managers, systeemmanagers en informatiemanagers coördineert.

Op twee punten in dit voortreffelijke boek menen wij een kanttekening te moeten maken. In de eerste plaats vragen wij ons af hoe de sterke veranderingen in de omgeving van de onderneming te rijmen zijn met de in hoofdzaak interne gegevens van het managementinformatiesysteem. Dreigt niet door zulk een systeem een te grote starheid, vooral als men de informatie tot bijv. één bladzijde per maand wil beperken? De wendbaarheid en de slagvaardigheid van een onderneming worden juist bevorderd door voldoende ontvankelijkheid voor niet-gesystematiseerde informatie van buiten de onderneming. Wat anders zou het antwoord moeten zijn van de directie van de Nederlandse Spoorwegen op een plotselinge energiecrisis of op een zich voordoende nieuwe techniek als die van de luchtkussen-treinen, om maar enkele recente voorbeelden te noemen?

In de tweede plaats worden in het zevende hoofdstuk, handelend over de informatiemanager, enkele verwante functionarissen genoemd die informatie kunnen leveren. De administrateur en de controller passeren daarbij de revue. Het is opvallend dat hier op geen enkele wijze wordt gerept van de documentalist of de literatuuronderzoeker, die toch mede in staat moeten worden geacht informatie, al dan niet via de computer, te verschaffen. Juist een belangrijk deel van het omgevingsgebeuren bereikt de

onderneming via een bibliotheek — of documentatiegroep, vooral als deze groep actief is ingespeeld op de verlangens en de noden van de ondernemingsleiding met betrekking tot de juiste informatie.

Overigens niets dan lof voor deze studie, die in deze warrige tijd met een ongewone helderheid is geschreven. Deze helderheid heeft de schrijver niet alleen bereikt door een aparte definiëring, maar ook door na elk hoofdstuk

een samenvatting van het behandelde te geven. En tenslotte geeft hij in het achtste hoofdstuk een samenvatting van het gehele boek. Dat lijkt te veel van het goede, maar in de praktijk blijkt dat de lezer telkens wordt herinnerd aan de grote lijn van de studie. Daardoor blijft hij door de bomen het bos zien. Een niet geringe verdienste voor een wetenschappelijke uiteenzetting als deze én een bewijs dat condensatie van informatie mogelijk is.

P. van Zuuren

Organization for Economic Co-operation and Development: Monetary policy in the United States en monetary policy in France. Verschenen in de Monetary Studies Series, Parijs 1974, resp. 206 blz. en 106 blz.

Enige jaren geleden besloot de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling een serie studies te verzorgen over het monetaire beleid in een aantal landen. Dit initiatief verdient waardering, te meer omdat de laatste jaren het desbetreffende beleid door wetenschap en praktijk is herontdekt. Intussen kwamen in de OECD-serie Japan, Italië en Duitsland reeds aan de orde; studies die betrekking hebben op de Verenigde Staten en Frankrijk rolden zoëven van de pers. Daarna is de beurt aan Engeland en zal het geheel worden besloten met een algemeen samenvattend rapport. De vraag rijst of met de gekozen landen, waarbij kennelijk vooral op de grootte is gelet, vanuit OECD-gezichtspunt een voldoende representatief beeld wordt verkregen. Het lijkt, dat de behandeling van het monetaire beleid van een of twee kleinere landen binnen de reeks alleszins verantwoord zou zijn geweest.

De opzet van de studies is vrijwel uniform. Na een korte, algemene bespreking van de nationale economische en monetaire structuur volgt een beschrijving van het ter beschikking staande monetair-politieke instrumentarium. Vervolgens bevatten de boekjes een vrij uitgebreide bespreking van de invloed, die met het monetaire beleid in de periode 1960-1973 is uitgeoefend op het verloop van het economisch proces. Het geheel wordt telkens besloten met een samenvattend overzicht. Enkele appendices bevatten vervolgens nog een gedetailleerde informatie over de hantering van de diverse instrumenten voor degenen, die het naadje van de kous daaromtrent willen weten.

Het is een bekende aangelegenheid dat het monetaire beleid sinds de tweede wereldoorlog een andere strekking heeft dan daarvoor, zowel wat betreft de doelstellingen als de middelen. In feite kreeg daardoor het desbetreffende beleid nog meer dan destijds een nationale eigenheid en differentiatie. Dit komt uit de OECD-studies

over de Verenigde Staten en Frankrijk duidelijk naar voren. Algemeen gesproken gaat het bij de bedoelde verandering erom dat de klassieke instrumenten — de disconto — en openmarktpolitiek — binnen het fiduciaire monetaire bestel zoals dat sinds 1945 bestaat — niet met voldoende effectiviteit kunnen worden aangewend.

Die omstandigheid maakte een aanvulling noodzakelijk. De Verenigde Staten en Frankrijk verschillen opmerkelijk en betekenisvol in de wijze waarop zij hierin hebben voorzien. In Amerika viel de keuze op een beperkt aantal instrumenten, die zó zijn gestructureerd en gedoseerd, dat zij met een vrij grote effectiviteit kunnen worden aangewend. De klassieke middelen — met name de openmarktpolitiek — leggen daarbij nog steeds een vrij groot gewicht in de schaal. Verder werd een kasreserveregeling ingevoerd, alsmede de Regulation Q, met maxima voor de rente die over deposito's mag worden vergoed („a powerful weapon”).

Het Franse monetair-politieke instrumentarium is veel uitgebreider. Naast de traditionele middelen werd in 1961 — de OECD-studies gaan niet verder terug — een liquiditeitsregeling ingevoerd. In het kader daarvan werd de banken voorgeschreven een bepaald bedrag aan liquiditeiten tegenover de aangetrokken gelden aan te houden. Deze regeling werd in 1967 opgeheven, maar toen kwam er een voorschrift omtrent een „minimum portfolio of paper representing discounting medium-term credits”. Voorts werd in hetzelfde jaar een directe kredietrestrictie ingevoerd. In 1968 kwamen selectieve kredietmaatregelen tot stand „to support exports and to aid small and medium-sized business”. In 1971 volgden kapitaalrestricties, met — later — gescheiden valutamarkten. Vervolgens kwam in 1972 een systeem van indirecte kredietrestrictie tot stand, waarbij bepaalde liquiditeitspercentages tegenover verleende kredieten werden voorgeschreven. Dit systeem is uniek, zo'n reglementering van de balansactivazijde

is bij andere indirecte restricties onbekend. Uit deze onvolledige opsomming moge blijken dat in Frankrijk vrijwel elk monetair-politiek middel werd uitgeprobeerd.

Gelet op de doelstellingen had het Franse beleid overwegend — vanuit conjunctureel gezichtspunt — een anti-cyclische strekking, terwijl het — structureel gezien — was gericht op bevordering van de groei op middellange termijn. Evaluerend blijkt dat, met inachtneming van een bepaalde time-lag, het restrictieve beleid effectiever was dan het expansieve. Op dit punt is er enige overeenkomst met de ervaringen in de VS. Deze kenden in de periode 1960 — 1974 over het algemeen een rustig conjunctuurverloop en een opmerkelijke groei. Het monetaire beleid werd in hoofdzaak gericht op bevordering van de werkgelegenheid, stabilisering van het prijsniveau en beperking van het betalingsbalanstekort. Tijdens twee fasen (1960/1962 en 1970/1971) was het expansief gericht, echter met geringe resultaten, omdat het beleid met deze strekking in conflict dreigde te komen met de externe Amerikaanse positie. Het restrictieve beleid tijdens twee fasen (1965/1966 en 1968/1969) had iets meer succes.

Samenvattend bevatten de OECD-studies een goede beschrijvende informatie over het monetaire beleid in de diverse landen. De grote variëteit welke daarbij naar voren komt doet ons reeds nu met belangstelling uitzien naar het samenvattende rapport.

C. J. Rijnvos

Politiek, parlement, democratie. Kluwer BV, Deventer, 1975, 248 blz., f. 42,50.

Bundel opstellen aangeboden aan Mr. F. J. F. M. Duynstee, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, ter ere van zijn zestigste verjaardag. De bundel bevat de volgende artikelen: Mr. H. J. M. Beekman, Staatsrechtelijke overmacht en staatskabinet; Dr. L. J. M. Beel, Parlementaire democratie in Nederland 1945-1974; Drs. M. D. Bogaarts en Dr. J. Bosmans, Duynstee en de katholieke staatskunde; Prof. Mr. I. A. Diepenhorst, De rector magnificus; Mr. A. Donner, Raad van Ministers en Raad van State; Dr. W. Drees Sr., Kabinetsformaties en programma's; Mr. J. F. Glastra van Loon, De localisering van beslissingen; Mr. E. C. M. Jurgens, De parlementaire enquête; Mr. J. M. Kan, Het koninklijk vernietigingsrecht en de rechtsbescherming; Mr. G. E. Langemeijer, Het achterlopen van de wetgever; Prof. Mr. J. C. M. Leyten, Vijf dagen denken aan democratie; Prof. Mr. H. Th. J. F. van Maarseveen, De onmacht tot parlementaire democratisering; Prof. Dr. A. Mast, Regeringsontslag, lopende zaken

en ministeriële verantwoordelijkheid naar Belgisch recht; Mr. A. Mulder, De leiding van een departement onder leiding van de minister; Mr. F. H. Piket, Het fenomeen van de machtiging; Dr. E. van Raalte, Gekozen Minister-President, evenzeer gekozen formateur misplaatst in het Nederlands bestel; Mr. E. M. J. A. Sassen, Politiek, parlement en democratie in de Europese Gemeenschap; Prof. Mr. D. Simons, De val van een kabinet; Mr. C. Th. Smit, De bewerktuiging van het parlement; A. D. W. Tilanus, Politiek-parlement-democratie tijdens een kabinetformatie; Dr. G. M. J. Veldkamp, Politiek en sociale politiek.

Richard E. Walton: Verzoening van persoonsconflicten; confrontaties en consultaties met derden. Samsom NV, Alphen aan den Rijn, 1972, 151 blz., f. 19,50.

Model voor de diagnose van conflict-situaties binnen een organisatie en analyse van de strategische functies die er toe kunnen bijdragen om een constructieve confrontatie in het conflict te vergemakkelijken. Oorspronkelijke titel: *Interpersonal peacemaking: confrontations and third party consultation.*

Mr. P. W. H. M. Francissen en Mr. J. M. Jansen: Statuten van de grote NV en BV. Vennootschaps- en rechtsperso-

nen recht, deel 12, Monografie van het Van der Heijden-Instituut, Kluwer BV, Deventer, 1975, 114 blz., f. 19,50.

Onderzoek naar de wijze waarop inrichting en organisatie van de grote vennootschap aan de z.g. structuurregeling zijn geconformeerd. Tevens wordt aandacht geschonken aan de literatuur n.a.v. de structuurregeling, terwijl aan oplossingen die in de praktijk zijn getroffen, van kritisch commentaar zijn voorzien.

Drs. G. G. M. Bak: Accountantsverklaringen bij prognoses. Noord-Hollandische Uitgevers Maatschappij NV, Amsterdam, 1975, 28 blz.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de accountancy aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg op 18 juni 1975.

ESB

Mededelingen

World Management Congress

Van 2 t/m 6 november a.s. organiseert de European Council of Management het 17e CIOS wereldcongres over management te Caracas (Venezuela) over „Management's confrontation with the new reality“. Uitgenodigd zijn 100 sprekers uit 30 landen. Congresprijs:

\$ 350; 13-daagse groepsreis vanaf 31 oktober: f. 2.400.

Inlichtingen: NIVE, Nederlandse Vereniging voor Management, Van Alkemadeaan 700, Den Haag, tel. (070) 26 43 41.

Tentamens wiskunde en verplichte capita van het examen Statisticus VVS

Onder toezicht van het Ministerie van Economische Zaken zal de Vereniging voor Statistiek de tentamens wiskunde en verplichte capita afnemen op de volgende data:

- wiskunde: maandag 29 september 1975;
- verplichte capita: maandag 6 oktober 1975 het schriftelijk gedeelte en het mondeling gedeelte omstreeks half november.

Het schriftelijk (gedeelte van het) tentamen zal worden afgenomen 's middags van 13.30 tot 16.30 uur in zaal K 100 van het Bouwcentrum te Rotterdam.

Degenen, die aan de tentamens wensen deel te nemen, dienen zich vóór 15 september 1975 aan te melden bij de secretaris van de examencommissie, de heer R. Tillemans, Bolthagen 4, Zevenaar.

Aanmeldingsformulieren zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van de VVS, mevrouw M. den Ouden, Weena 700, Rotterdam, telefoon (010) 11 61 81, tst. 2126.

10 de rijksoverheid vraagt

plv. hoofd onderafdeling economie en toekomststudie (mnl./vrl.)

voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat

t.b.v. de Hoofddirectie van de Waterstaat, Hoofdafdeling Financieel-Economische en Planologische Zaken

Taak: o.m. vervangen en bijstaan van het hoofd van de onderafdeling; begeleiden van een staf van zes jonge economen werkzaam op het gebied van vervoerprognoses, kosten-baten analyses van waterstaatsprojecten, financieel-economische aspecten van het beleid m.b.t. de natte waterstaat en verkeer en vervoer; verrichten van studies.

Vereist: doctoraal examen sociale economie; ervaring in een overheidsfunctie op het gebied van beleidsanalyse en/of de genoemde of vergelijkbare beleidsterreinen; ervaring met zowel onderzoek als beleidsvoorbereiding strekt tot aanbeveling.

Leeftijd: tussen 30 en 40 jaar.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaries, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 4992,- per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 5-2081/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

Het salaris is exclusief 7,8% vakantie-uitkering.